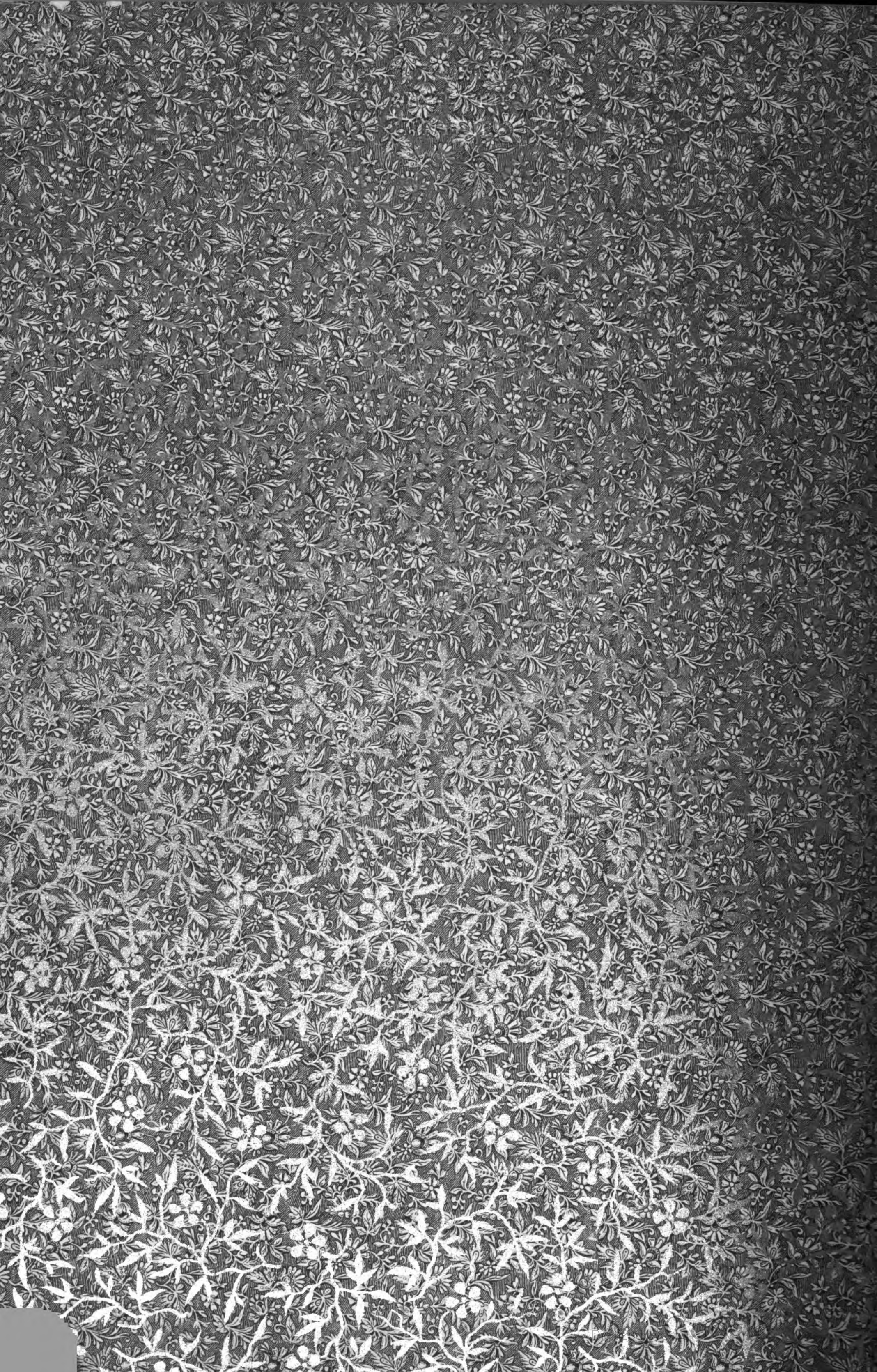
בר ליויאי

בר לואי

תולדות ר׳ יהושע בן לוי הלוי, מקומו וזמנו, משפחתו ובית אביו, רבותיו וחבריו, קורותיו ועלילותיו, שיטותיו דעותיו והשקפותיו, וההגדות התלויות בו, על פי התלמודים והמדרשים בשויון אל ההסטוריא הכללית והעברית של מאות השנים הראשונות שלאחר חורבן הבית השני.

מאת

יצחק ב״ר צבי רחלין,

מחבר הספרים:

תקון הסדר, ארץ ירדן ומועד ירח.

נויארק, — התרס״ו.

בדפוס א. ח. ראזענבערג, 157 א. בראדוויי, נויארק.

BAR LEVOI

A BIOGRAPHY OF

RABBI JOSHUA BEN LEVI

A PALESTINIAN TALMUDIST OF THE FIRST HALF OF THE THIRD CENTURY

Especial care was taken in collecting Rabbi Joshua's ideas on the Divinity, Nature, and Man.

BY

ISAAC RACHLIN,

AUTHOR OF:

TICKUN HA-SEDER, ERETZ JORDAN AND MOED YOREACH.

NEW YORK,

1906.

PRESS OF A. H. ROSENBERG, 157 E. BROADWAY, N. Y.

הקדמה.

זה לי כעשרים שנה אשר הקדשתי את עטי לכתוב בספר את תולדות בעלי התלמוד, מחולליו, מיסדיו ובוניו. בטרם שמתי בים הגדול הזה את דרכי היה עלי לתקן ולשכלל את ספר סדר הדורות, אשר בעת ההיא, שספרי חכמי מערב אירופא היו עוד חזון בלתי נפרץ בארץ רוססיא, היה הוא המורה הדרך הראשי לפני דורשי תולדות בעלי התלמוד להניעם למחוז חפצם, וגם אחרי העבודה הגדולה שעבד בספר הזה מר משכיל איתן נשאר עוד מקום רחב ידים להתנדר בו. חלק אחד אחוז ממלאכתי בהוספות, הערות ומראה מקומות לחלק שני מספר הזה נדפס בשנת תרמ״ז במאסף „הכרם״ לידידי מר אשלם בשם „תקון הסדר״. אחרי אשר הכנותי לפני את דרכי, היתה ראשית עבודתי בהאנציקלופדיא „האשכול״ שיצאה לאור בשנת תרמ״ח בווארשא ע״י מר נאלרמאן. שמה נפתחו לפני מעינות חדשים מבארות חפרום ראשי כותבי דברי ימי ישראל, ואשת בצמא את דבריהם ויהיו כרבבים על תלמי לבי לעשות פרי ישוה להם, ועבודתי שם הפיקה רצון מאת גדולי הדור ותהי למופת, ככתוב בעתון „העברי״, תרמ״ח, 47. הדבר הזה עודד אותי לכתוב בספר על פי התכנית המיוחדה אשר התויתי לי, תכנית רחבה ומפורטת, את תולדות ראשי חכמי התלמוד, דברי ימיהם, שטותיהם ודעותיהם, סדר הזמנים ביחוסם להם ויחוסם הם כהשתלשלות התורה שבעל פה, ואוציא לראשונה את תולדות ר׳ אושעיא בר חמא („המליץ, תרנ״א) ואחריהן תולדות ר׳ יהושע בן לוי (בקובץ „ארבעה מאמרים״, תרנ״ג, ובאיזה המשכים ב„המליץ״, תרנ״ר), וכבר היה מוכן בידי חומר רב לתולדות יתר בעלי התלמוד, אולם ההרפתקאות דעדו עלי אז לא נתנוני להביא אותן במשטר. וגם אחרי אשר שבתי למנוחתי נעתרתי לבקשת ראשי העוסקים בישוב ארץ ישראל, ואכתוב בספר את פרשת קדשת „ארץ ירדן״ (נדפס בווארשא, בהסכמת ראשי גאוני אירופא, תרנ״ו), דבר שהיה אז הזמן נרמא כאשר התפקדו רבים מאחינו ל„מטה האלף״ ופניהם היו מועדות לארץ הברוכה אשר בעבר הירדן מזרחה,— ומערכת התולדות נשבתה.

בכל זאת, בכל הימים ההם לא משכתי את ידי מלעדור בשדה דברי ימי ישראל בתקופת התלמוד, ואעזקהו ואסקלהו ואשקהו ממעיני החקירות החדשות אשר הקרו את מימיהן לעתים לא רחוקות, ותהיינה שעשועי יום יום. ולאשרי והגרעינים האחדים אשר זרעתי על תלמיו הציצו ציץ וינמלו פרי אשר לא שערתי מאז. ויהי בראותי אותם כי נחמדים המה למראה וטובים להשכיל, ואשוב ידי עליהם שנית לסדרם במערכת יותר רחבה ויותר מפורטת על פי תכנית חדשה ומשכללה. חפצתי לישב בשלוה, והנה קפצו על רוססיא רוגזן של שנות התרס״ד— תרס״ה, ושערי הספרות בכלל והעברית בפרט נשמו, כי „אי סייפא לאו ספרא״,

והאחרון הגדיל, כי בראשית שנת התרס״ו, אחרי הבז והמשיסה שהיו בעיר מגורי לונאנסק פ׳ יעקאטערינאסלאוו, נשארתי גם אנכי במצודת שאין בה דגן ואשב משמים כשנה, ואם אין קמח אין תורה. עד אשר עזרני ה׳ לצאת מעמק הבכא וביום ערב חג השבועות שנת תרס״ו באתי העיר נויארק למצוא מנוחה תחת כנפי ממשלת ארצות הברית של אמיריקא, ואת אשר לא פללתי מצאתי שם, כי כשם שהיא הומיה מסוחרים ורוכלים כך היא מלאה חכמים וסופרים, בתי מדרש לתורת היהדות ובתי אוצרות ספרי עבר יתכנסו בה לתפארת ומאורם יהנו דורשי תורה ושוחרי חכמה, ולא רחוק היום אשר מנויארק תצא תורה ואורה לכל ישראל בכל מקומות פזוריהם. ואברך את ה׳ כי הגלני למקום תורה. פה אנוח מעמלי ומרגזי, ופה אמצא ידים לכלות את אשר החלותי לעשות בתולדות בעלי התלמוד. ובעזרת ה׳ הנני מוציא היום לאור את תולדות ר׳ יהושע בן לוי לראשונה, יען שבהן בולטת יותר שטתי החדשה בסדר השתלשלות התורה שבעל פה: המדות, ההלכות והמשניות הראשונות, החצוניות והגדולות, עד ראשית התיסדות התלמוד, שהיא כמפתח לתולדות יתר בוני התלמוד. ומחויב תודה אנכי למר א״ז פריידוס מנהל מחלקת ספרי ישראל בבית N. Y. Public Library אשר בטובו הואיל להיות לי לעזר בחפוש ספרים חדשים וישנים בהאוצר הגדול של חכמת ישראל הזה, שנתנו לי חומר חדש לשכלל בו את ספרי זה.

והנני להעיר בזה את אוזן הקורא: א) כי כמו המצייר שלא יקח, למעשה התמונה אשר יעשה, את כל מכסת הצבעים המונחים לפניו, כי אם בכל הדרוש לחפצו, כן אנכי לא רשמתי את כל מאמרי ריב״ל, המה הסממנים והצבעים שבהם ציירתי את תמונתו הרוחנית, כי אם על פי הרוב שנים או שלשה ולפעמים הסתפקתי גם באחד, ככל אשר מצאתי די לרשמיה ושרטוטיה של התמונה השלמה. ב) מילתא נגאה דאית בך קדים אמרה. יאמרו הפוריסתים מה שיאמרו, אנכי שמתי מעודי את דברי ר׳ יוחנן (ע״ז נח, ב; חולין קלז, ב): לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמן,— אור לנתיבות עמי. ובהענינים שדרשו ממני לדבר בהם בסגנון בעלי התלמוד והמדרש, השתמשתי גם בהאורתוגרפיא ושמוש הלשון שלהם. ואם שגו רבותינו ויחטאו להשפה גם אתי תלין משוגתם.

והיה אם ירצה פעלי זה וימצא לו מהלכים בין קהל הקוראים אשר הספרות התלמודית וסופריה עודם חביבים עליהם, נכון אנכי ברצות ה׳ להקדיש עתותי לתורה ואסדר את יתר החומר הרב השמור אתי לתולדות יתר בעלי התלמוד אשר מימיהם אנו שותים ובשמם נדגול כל ימינו.

המחבר.

נויארק, ראש חדש אלול התרס״ו.

תכן הענינים.

פרשה ראשונה. תולדות ימי חייו.

אור לנתיבה.

א) ספרים.

בית המדרש, הוצאת ר״א יעללינעק, לפסיא—ווינא, תרי״ג—תרל״ח: אגדתא דבני משה; אלפא ביתא דר׳ עקיבא; גן החיים; כיצד דין הקבר; מדרש: אלה אזכרה, ויושע, כונן, מעשה תורה, תהלים כ״י; מסכת: גיהנם, חבוט הקבר; מעשה: דר׳ יהושע בן לוי, עשרה הרוגי מלכות; מעשיות; סדר גן עדן; סעודת גן עדן. והקדמות המו״ל לכל אלה.

דברי ימי ישראל, ח״ג, ר״ל גרעץ, העתקת שפ״ר, ווארשא, תרכ״ד.

דור דור ודורשיו, רא״ה וייס: ח״א, ווילנא תרכ״ח; ח״ב, — תרכ״ו; ח״ג, ויען תרמ״ג.

דורות הראשונים, ח״ב, ר׳ יוסף הלוי, פרנקפורט א״מ תרס״א.

יוחסין, ר׳ אברהם זכותא, עם הגהות יעב״ץ, ווארשא תרל״ה.

ילקוט שמעוני, עם פירוש זית רענן, ווארשא תרל״ז.

כלבו, פיורדא תקמ״ב.

מבוא הירושלמי, ר׳ זכריה פראנקעל, ברעסלויא תר״ל.

מבוא התלמוד, ר׳ צבי הירש חיות, זלקויא תר״ה.

מגלה עמוקות, על תפילת משה, ר׳ נתן שפירא, זלקויא תק״ס.

מדרש הנעלם, מזהר חדש, ווארשא הרמ״ה.

מדרש: רבה, ווילנא תרמ״ה; הוצאות ר״ש באבער: משלי, ווילנא תרנ״ג; שמואל, קראקא תרנ״ג; תהלים, ווילנא תרנ״א; תנחומא,— תרמ״ה.

מורה נבוכי הזמן, ר״נ קראכמאל, ווארשא תרכ״ד.

מחזור ויטרי: פרק גן עדן, ברלין תרנ״ג.

מעיל צדקה, ר׳ אליהו הכהן, אזמיר תנ״א.

משא ארץ ישראל, ר״י דערענבורג, העתקת מבש״ן, פטרבורג תרנ״ו.

נחלת שמעוני, ר׳ שמעון פייזר, וואנזיבעק תפ״ח.

סדר הדורות, ח״ב, ר״י עפשטיין, הוצאת ר״נ משכיל איתן, ווארשא תרמ״ב.

ספר הלקוטים, ח״ג: פרקי רבינו הקדוש, הוצאת ר״א גרינהוט, ירושלים תרנ״ט.

ערוך השלם, ר׳ נתן מרומי, הוצאת רח״י קאהוט.

פסיקתא: דרב כהנא, הוצאת ר״ש באבער, ליק תרכ״ח; רבתי,— ר״מ איש שלום, ווילנא תר״מ.

ראשית חכמה, ר' אליהו די וידאש, דיהרנפורט תקמ"ו.

שבט מוסר, ר' אליהו הכהן, דיהרנפורט תקס"ד.

שבלי הלקט הישן, ר' צדקיהו הרופא, ווינציא ש"ו.

שער הגמול, מספר תורת האדם, הרמב"ן, ווינציא שכ"ח.

תורה אור, דון יוסף אבן יחיא (ע' 70 ש"ו, תחת: לר"ד, צ"ל: לר"י), זלקויא תקס"ב.

התחיה, ח"ב, שניאור זקש, ברלין תר"י.

תלמוד: בבלי, ווילנא, דפוס ראם, החדש; ירושלמי, זיטאמיר תר"כ—תרכ"ז.

תנא דבי אליהו, הוצאת ר"מ איש שלום, ווינא תרס"ב.

Bacher, Wilhelm. Die Agada der Palestinensishen Amoraer, Bd. I, Strassburg, 1892. (בא לידי אחרי חתימת ספרי, בו כתובים תולדות ריב"ל ביתרון הכשר דעת ובהרבה ענינים כוננו לדבר אחד, אמנם לא נתנבאנו בסגנון אחד, ואיני ומיניה תסתייע מילתא).

Hamburger, J. Real Encyclopaedie fur Bibl und Talmud, Abth. II, Sterlitz, 1883.

Raymundus, Martini. Pugio Fidei, Paris, 1651.

Zunz, L. Gottesdienstliche Vortraege der Juden, Berlin, 1832.

ב. מאמרים.

ר' אלעזר אטלס. בקרת לס' על נהרות בבל, הכרם, ווארשא תרמ"ז.

ר' חיים אפפנהיים. הבריתות ויחוסן למשנתנו, כנסת ישראל, ווארשא תרמ"ח.

ר' יחיאל מענדלזאהן. ע"ד התואר ברבי, האשכול, קרקא תרנ"ח.

Abramovitz, H. Joshua b. Levy, The Jewish Encyclopedia, Vol. VII, New York, 1904.

Gaster, M. Hebrew visions of Hell and Paradise, The Journal of the Royal Asiatic Society, 1893.

Kohut, G. A. Rabbi Joshua ben Levi and the Prophet Elijah, Jewish Comment, Nov. 30, 1900.

Loeb, Isidore. Polemistes chretiens et Juifs, Rev. Et. Juives, vol. 18.

ר׳ יהושע בן לוי הלוי.

פרשה ראשונה.

תולדות ימי חייו.

„תולדותיהם של צדיקים מעשים טובים.“

ר׳ יהושע בן לוי הלוי, שהיה ידוע בדורו בשם „בר ליואי“ 1) —כנוי הכולל שם אביו 2) ויחס משפחתו 3) כאחד— אשר תמונתו הרוחנית תתראה לפנינו בזה כבאספקלריא מאירה, חי בסוף האלף השלישי ובראשית האלף הבא אחריו, בתקופה היותר נכבדה בדברי ימי התורה שבעל פה, ויחד עם יתר חכמי דורו השתתף בכל פעליהם ומעלליהם. הוא היה אחד משלבי הסולם אשר עליו עלתה התורה המסורה ממדרגת המשנה למדרגת

---

1) שבת קנו, א; סנהדרין לח, סע״א; כתובות עז, סע״ב. והנה מצינו שבת קח, סע״ב: בר ליואי הוה קאי קמיה דמר עוקבא — ודעת הסדר הדורות נוטה שהוא בנו של לוי, ולמלאות את דבריו עלינו ללכת בעקבות האומרים דתרי מר עוקבא הואי דמסתברא כותיהו, ולהוסיף עליהם, שבימי רבי האחרונים בשבתו בטבריא (רש״י ראש השנה לא, סע״ב, ועי׳ עבודה זרה י, סע״א), כפי הנראה בחלק העיר הנקרא כפרא (ירושלמי מגילה פ״א) היה שם שמואל אבית דינו (הרמב״ם בהקדמתו לספר הי״ד) ומר עוקבא האב בית דין (השוה שבת נה, רע״א; קדושין מד, ב). ואף שבאגדה היה מר עוקבא כפוף ומסדר אגדתא קמיה דר׳ יהושע בן לוי (ברכות י, א, ולדעתיהו דהתוספות חולין יג, א, ד״ה בעא בכל כי האי גונא משמע כתלמיד לפני רבו, אמנם הסדר הדורות בהקדמתו שדי בה נרגא, ע״ש דיתיב קמיה והיה רבו), שהיה ראש בעלי האגדה בזמנו כדכתיבנא בפרשה השניה; הנה בדינא הוי קאי הוא קמיה דמר עוקבא. ומצינו לו חבר את שמואל, שבשמעתתא הוי יתיב מר עיקבא קמיה, ובדינא הוי יתיב קמי׳ דמר עוקבא (מועד קטן טז, ב).— 2) ראה בפרק שאחר זה.— 3) חולין קו, סע״ב.—

התלמוד, וכל דברי ימי חייו אחוזים ומשולבים בדברי ימי דרישת המשנה ובאורה בעזרת הבריתות, וצמיחת התלמוד והתפתחותו בצורתו הנכונה, ועל כן לא הכריעו חכמים ברבי יהושע בן לוי בקהל מי מחבורת החכמים יחד כבודו: על חבורת התנאים 4) או על חבורת האמוראים. 5) לכן בטרם נגש לכתוב את תולדות ימי חייו עלינו להגיד מראש דברים אחדים על אדות המשנה והערכתה, אשר יהיו לנו כאבני מסדות לבנין התולדה הזאת.

א. המשנה ודורשיה.

ר׳ יהושע בן לוי אומר: עמוד ברזל המשנה. 1)

אף שמן העת שהדרישה ההגיונית בתורה הכתובה התרקמה והתפתחה בדמות "מדות" מסוימות להתורה שבע״פ,—הטביעו הם את החותם האחרון על חומר ההלכות המסורות שנאספו מדור דור, ויהיו לאבני בנין המשנה המסודרת 2) אשר רק בה חזו כל

---

4) הרמב״ם בהקדמתו לספר הי״ד.— 5) רש״י נדה יח, רע״ב, ובבא קמא כב, רע״א.

א. 1) ויקרא רבה כא, סס״ה.— 2) הדרשנים הגדולים שמעיה ואבטליון (פסחים ע, א) היו הראשונים אשר פלסו נתיב להלל תלמידם לכונן את המדות שהתורה נדרשת בהן (סוף ברייתא דר׳ ישמעאל בראש הספרא), והלל היה הראשון שעשה את המדות מסדות להלכה המסורה, כדמוכח מירושלמי פסחים רפ״ו: אחרי "שישב הלל ודרש כל היום" אמר "כך שמעתי". וכן שם בירושלמי הלאה: "דרש והסכים" ואחרי כן "קיבל הלכה".— ונתן יד להפתגם: כל תורה—שבעל פה—שאין לה בית אב—יסוד הגיוני בתורה הכתובה—אינה תורה (ירושלמי פסחים שם. ואלה דברי בעל קרבן העדה שם: שאין לה בית אב, שלא קבלה מרבותיו, אינה תורה ואין לסמוך עליה, לכן אמר שכך קבלה מרבותיו. לישנא אחרינא, כל תורה שאין לה ענין ודוגמא ממקום אחר, אע״פ שהיא הלכה למשה מסיני, קרוב להשתכח, ולהכי אע״פ שהיה הדבר קבלה ביד הלל, אפילו הכי היה דורש היקש וגזירה שוה, והראשון נראה לי.— אמנם כן עלובה היא העיסה של הלישנא אחרינא שנחתומה מעיד עליה, אולם כפי שאחזה לי אני עלובה היא ואינה נעלבת, כי באמת רק הלישנא אחרינא

בתי המדרש בישראל חוץ כל התורה המעשיות, — בכל זאת היה עוד לכל אחד מראשי החכמים סדר משנה מיוחד בסגנונו ובצביונו, 3) שפה אחרת ומבטאים אחרים לפי רוחו וטעמו של כל אחד מהם, 4) עד שקם הנשיא רבי יהודה וירא כי מספר הישיבות מספר סדרי המשניות, ולב התלמידים צר מהכיל את כלם כאחד, ושכלם קצר מלבוא עד נבכי חקר כל אחד ואחד מהם, 5) ויקם הוא ואחוזת חכמים עוזרים על ידו, ויקבצו את

הוא העיקר ויש לו סמוכים במדרש תהלים קד, כה: כל מקום שנאמר רעש, — הפסק מלכות הוא, ואיזו בית אב שלהן: ותרעש הארץ ותחל, — למה? כי קמה על בבל מחשבות ה׳ (ירמיה נא). — שההגיון במקרא הוא בית אב להמסורת דביאור המלה "רעש" שבכל מקום. והביטוי "בית אב" הוא מקביל אל "בנין אב", אחת המדות שהתורה נדרשת בהן, שביאורו הוא כמו שכתבני, כדאיתא בתוספות יומא ג, ב, ד״ה זה: ומדנקט זה בנה אב, משמע מיתורא דקרא. ועי׳ ויקרא רבה כד, ב, ובמפרשים שם. ולפיהם מתישבים גם כן דברי השיר השירים רבה ב, ד: שני חברים שעוסקים בדבר הלכה, זה אומר בית אב של הלכה וזה אינו אומר בית אב של הלכה, אמר הקב״ה ודגלו עלי אהבה. — שר״ל שאינו אומר את ההגיון בהכתוב שהיה אב ויסוד של ההלכה המסורה, ובכל זאת גם דגלו עלי אהבה, שעכ״פ לא מלבו יוציא מלים, כי אם עוסק בהלכה מסורה. ואלו להפירוש הראשון לא יתכן שיהא דגלו עלי אהבה של המחדש ובודה הלכה שלא קבלה מרבותיו, שהלא כבר מנויה וגמורה שתורה כזאת אינה תורה. ועוד, שהלשון "אומר ואינו אומר" מגומגמים לפי הפירוש הזה. ועל כן בחרתי בהפירוש השני שהוא דבר נאה ומתקבל. — וכיון שנתבררה ההלכה ותקבל את צורתה האחרונה החלו בעלי אסופות, ר׳ יוחנן בן זכאי וסיעתו (רש״י עירובין יט, א, ועיין דדו״ד ח״ג ספ״ה) לקבץ על יד את החומר המעובד הזה ולסדרו במערכת סדרים על פי התכנית אשר התוה עוד הלל (עי׳ מורה נבוכי הזמן, ווארשא, צד 203), ואת המערכת הזאת קראו בשם "משנה", לאמר כי מעתה חדלה המסורת מפה אל פה רק לחד בדרא להיות סייג להתורה שבעל פה (ר׳ יוחנן בן זכאי הוא האחרון בשלשלת הקבלה שבמסכת אבות), והרי היא קבולה ומונחת בבית המדרש כל הרוצה ל ש נ ו ת יבוא וישנה. — 3) עי׳ בראש תשובת רש״ג שבספר יוחסין. — 4) שחייב אדם לאמר בלשון רבו (הוריות א, ג, ועי׳ ברכות מז, א; בכורות ה, א). — 5) עי׳ בהקדמת הרמב״ם לספר הי״ד.

כל סדרי המשניות שהיו לפניהם, 6) ויסירו מהם כל יתר וכפול, זאת כל הטוב והמובחר השאירו להם, ויערכו מהם סדר משנה בצורה חדשה ובמערכה יפה שלא היה כמוה, בו נקוו כל עקרי היהדות המעשיית עם כל יסודי חלופי הדעות של ראשי חכמי הדורות שהיו לפניו התלויות בהם, וכל שרשי דעותיהם והשקפותיהם במדות ובמוסר, — למען תהי המשנה הברורה הזאת המגדל המאיר האחד, אשר לאורו ילכו כל דורשי התורה המסורה ולא יתעו עוד איש לעברו.

אולם רבים מגדולי חכמי הדור ההוא התנגדו לחפצו של רבי לחתים תורה שבעל פה בלימודיו ולהשכיח את כל סדרי המשניות הקדמוניות אשר עוד הרבה יש ללמוד מהם. 7) ויקבעו בתי מדרש לעצמם, ויהיו שונים שם את המשניות הקדמוניות בצביונן ובסגנונן הראשון, איש איש מכל הבא בידו. הראשון בהם היה בר קפרא, שבהיותו יושב ארץ הדרום, 8) היא ארץ יהודה מלפנים, 9) קיבץ מחכמיה הרבה משניות התנאים הראשונים שישבו שם בדור שאחר החורבן, 10) ונתקימו בידם מפני הסדר הטוב שהיה להם, סגולה בלימודם. 11) משניותיו אלו הובאו לראשונה לארץ הצפון, חוג פעולת בית מדרש הנשיא, על ידי תלמידו ר' אושעיא. 12) ושני לו ר' חייא שעלה מבבל, שמלבד סדרי משניות קדמוניות שלמד מרבי, 13) הביא עמו משניות ראשי חכמי ארצו. 14) הן הנה ההלכות החדשות

---

6) נדרים מא, א: גמיר רבי תלת עשרי אפי הלכתא. — 7) עי' תוספות נדה סב, ב ד"ה ר' חייא. — 8) ירושלמי נדה פ"ג ה"ג. — 9) עי' תוספות יום טוב ראש מסכת דמאי. — 10) כדכתיבנא בראש פרק "אכסניא של תורה". — 11) עירובין נג, סע"א. — 12) ירושלמי שבועות פ"ה ה"ג; יומא פ"א ה"א: ר' הושעיא אתא ואייתי מתניתא דבר קפרא מדרומא. ועי' דדו"ד ח"ב רפ"י בהערה. — 13) נדרים מא, א. — 14) שבת ו, סע"ב: אמר רב מצאתי מגילת סתרים בי ר' חייא, וכתוב בה, איסי בן יהודה אומר וכו'. — שם האומר איסי בן יהודה שהוא יוסף הבבלי (פסחים קיג, סע"ב) מעיד עליה שהובאה מבבל. ועי' תשובת רש"ג שבשלשלת חכמי בבל ימנו ר' עקיבא, הלל ור' חנינא בן אחי ר' יהושע. —

הממלאות את כל חללו של הש"ס בשם: תני בר קפרא, תני ר' חייא. 15) ואף שמשנתו של רבי נתקבלה בכל בתי המדרש, בכל זאת גם סדרי המשניות של החכמים האחרים נתקבלו ברצון כאבני חן, אשר קרנים מידם להאיר באור בהיר את הפתגמים הקצרים אשר שם רבי לפעמים במשנתו ואשר בהם תלוים תלי תלים של הלכות. 16) ויהי להם סדר המשנה של ר' יהודה הנשיא, אשר מאז קראוהו על פי הרוב בשם „משנה“ כתם, ללימוד חיובי לכל המשחר בתלי בית המדרש, ויתר המשניות אשר נקראו מאז בשם „משנה חצונה“ 17) או „בריתא“ 18)— ללימוד רשות 19) לכל הרוצה לחדור אל חביון מקורי המשניות ולהאירו באור הבריתות.

הנה כי כן נפתח כר חדש לפני דורשי התורה המסורה, אשר עליו התנשא ברבות הימים הבית הרם והנשא, בית דרישת המשנה, אשר חכמי ארץ ישראל נקבוהו בשם „תלמוד“, ובפי חכמי בבל מוסב שם „גמרא“, לאמר גמירת והשלמת ההלכה להוראת מעשה, 20) אשר רבות עמלו בוניו בו עדי הוקם על תלו, ועל תלמידי רבי הוטל הגורל להכין למענו את אבני הפינה והמסדות, ועוד בימי חיי רבי אספו סביבם אחדים מתלמידיו, בראשם ר' חייא, 21) חוג שומעי לקח ויטיפו לפניהם את הגיוני לבם בביאור המשנה, איש איש לפי דעותיו והשקפותיו, ויהיו נקראים בשם אשר קראם, כפי הנראה, העומד בראשם בשפתו הבבלית „בעלי גמרא“. 22)

---

15) אמנם כן גם הרבה הלכות הובאו בש"ס בשם: תני ר' אושעיא, ויש מהם שהמה מנגד למה דתני ר' חייא (בבא קמא ד, ב, ע"ש ה, א). והדעת נוטה שהן המה המשניות שקיבל מבר קפרא רבו, קודם שעזב אותו ללכת לשמוע תורה מפי ר' חייא (כריתות ח, א).— 16) עי' תשובת רש"ג, ווארשא, דס"א, סע"ג.— 17) במדבר רבה יח, כא. - 18) עי' קיצור כללי התלמוד, הנספח לס"ת ברכות, בערכו.— 19) רש"י שבת כא, א; חולין יג, ב.— 20) מורה נבוכי הזמן, ווארשא, צד 190.— 21) עי' דור דור ודורשיו ח"ב פ"כ.— 22) בבא בתרא ח, יא: רבי... אמר יכנסו... בעלי גמרא.— ולדעת רש"י ברכות מז, ב; נדה ז, סע"ב: היא הגמרא התלויה בסברא, שהיו נותנים לדברי משנה טעם והיו מתאספים יחד ועוסקים בכך עוד

ויהי כאשר נוכח רבי באחרית ימיו כי לא טוב הדבר לחתום את התורה שבעל פה בלימוד משניותיו, כי לא רבים יחכמו להבין את כל ההוראות והדינים שבהבריתות אשר הוא אמנם כללם במשניותיו רק ברמז, 23) וכי יש כאלה דלא רמיזי גם במתניתו, 24) וירא את אשר עשו בחירי תלמידיו והנה טוב הוא מאד ומתקבל על לב הדור החדש, וימלא את ידי איש עצתו ותלמידו המובהק ר' חייא, ואת ידי ר' אושעיא תלמידו העוזר על ידו, 25) והוא עומד עליהם, 26) לעבור על משנתו במהדורא תנינא ולסדרה, במתכונתה הראשונה, בסדריה ומסכתיותיה, במערכה חדשה, שמלבד שיכנסו בה כל ההוראות והדינים שנתפרשו בהבריתות שאחרי החקירה והדרישה של ר' חייא ור' אושעיא נתבררו שאין לפון באמיתתן, 27) ושכל ההלכות

בימי התנאים, והיא דוגמת הגמרא שסדרו האמוראים. וממולא דבריו בבא מציעא ספ"ב נלמוד אמנם לדעת שהדוגמא הזאת היא רק בבחינת דרישת טעמי המשנה ופסקי הלכותיה ע"פ מקורם במשניות הבלתי סדורות הקדמוניות. אולם הגמרא הראשונה לא ידעה עוד את ההויות והחידודים של האחרונים. ומגירסת רבינו גרשום בפירושו לבבא בתרא קמה, סע"ב; תנו רבנן... זה בעל גמרא. אמר ר' זירא אמר רב... זה בעל תלמוד (וכן הוא בסנהדרין ק, סע"ב),— שעד הוא לעצמו שלא חלו בו ידי המבקר להמיר תלמוד בגמרא,— נראה שמיד בדור שאחר שוני הבריתות, הסבו בעלי דרישת המשנה הראשונים הירושלמיים את שמם „בעלי תלמוד" בלשונם הירושלמי. והשם הזה נשאר להם גם בדורות האחרונים: במדרש רבה, בראשית ר"פ מ"א; ויקרא ר"פ ר"ב; קהלת ו, ב; מדרש משלי ט, י, וכן הוא בדפוסים הראשונים בעירובין כ"א, ב, עי' ערוך השלם ע' בעל גמרא.— 23) עי' תענית כא, א; כתובות כט, ב.— 24) עי' לעיל הערה 7.— 25) ר' אושעיא הוא תלמידו של ר' חייא (כריתות ח, א).— ואמנם כתבתי שר' אושעיא נשא במשאת העבודה של ר' חייא בפקודת רבי, בכדי לצאת ידי רש"י תענית כא, א, שכתב: ודבי ר' חייא ודבי ר' אושעיא דהוי מסדרי מתניתא ע"פ רבינו הקדוש שהיה רבם. ולדעת הרמב"ם בהקדמתו לספר הי"ד היה ר' אושעיא מבית דינו של רבי אמנם הראב"ד בהשגותיו לא מצא מקור לדבריו.— 26) תוספות בבא קמא לד ב, ד"ה בימי: אבל בריתות היה שונה ר' חייא מה שהיה מוסיף רבי על המשניות.— 27) ועל כן יאמרו: כל מתניתא דלא מתניא בי ר' חייא ור' אושעיא,

הפסוקות יהיו מוטעמים ומוסברים על פי המשא ומתן התלמוד,— תכלל גם את יסודי ההגיון והכרעת ההלכה על פי המסקנא האחרונה של בית דרישת התלמוד, ועליהם ילוו גם יסודי ההגדה, אשר היו כבר סדורים בבית מדרשו של רבי, 28) למען תהי המשנה—התלמוד האחרונה הזאת המפתח לכל פתחי תורת היהדות המעשיית והמוסרית, לא תחסר כל בה.

מערכת המשניות הזאת, שעוד בימי רבי נגמרה רובה ותהי לחכמי בית המדרש הענין הראשי לענות בו, לא זכתה לצאת בימיו כלולה בהדרה כהמשנה הראשונה, ועל כן לא ירשה האחרונה את מקום הראשונה, 29) ואחרי מותו של רבי 30) כאשר גבר פירוד הדעות, נעשתה תורתו האחת האחרונה לשלש תורות, אשר עורכיהם ומסדריהם עשו בעם תקונים, שינוים והוספות, כל אחד כפי נטות רוחו וטעמו, ונקרא בכלל בשם „משניות גדולות": משנתו של בר קפרא שנתקבלה ביתר שאת בארץ מושבו בדרום; 31) משנתו של ר' חייא שנתקבלה בכל בתי המדרש כמשנה ברורה, 32) ועל כן נקרא „רבה דמתניתא";

משבשתא היא (חולין קמ"א, א).— 28) ויתרון ארץ בכל היא,— דברים שתראה הם מיותרים בתורה, כגון תוספות של בית רבי ותוספות של ר' נתן,— שמתוספות של ר' נתן, ששאריתם נשארו בידינו למסכת אבות, אנו לומדים שהתוספות של בית רבי היו גם כן בהגדה, יעוד שאם היו בהלכה, למה הם נראים כמיותרים. ועל כן יש לשער שהא דאמר שם הלאה במדרש: הלכות גרים ועבדים אף הם נתנו למשה בסיני, (והם חשובים) כגון הלכות ציצית וכו' בכלל התורה הם.— שאין רמזי לדיני גרים ועבדים שהן הן גופי הלכות, אלא לאיזו אסיפות הלכות התלוים בחקי המוסר והנימוס לפי מנהג המקום.— 29) ויש לשער ששריד מהמשניות האלה נשארו בהמסכתות הקטנות שנספחו לסדר נזיקין.— 30) עד כה לא הכריעו עוד חכמים את שנת מותו של רבי בדיוק, שהיתה בהשנים האחרונים של האלף השלישי.— 31) עבודה זרה לא, רע"א: ר' יוחנן איקלע לפרוד, אמר כלום יש משנת בר קפרא, תנא ליה ר' תנחום דמן פרוד וכו'.— 32) ירושלמי רפ"א דנזיר: לשונות שבררו להם ראשונים... והא תני ר' חייא... אמר ר' שילא לשונות שבררו להן משניות אין רשות לבריה להוסיף עליהן, והא תני בר קפרא וכו'.— ומזה נראה להדיא שמשנתו של בר קפרא לא עמדה בשורה אחת עם משנתו של ר' חייא נשתקעה במשנתו הראשונה של

33) ומשנתו האחרונה היותר ברורה של ר׳ אושעיא תלמידם, שכפי הנראה היתה כלולה ממשניותיהם של שניהם מלבד מה שהוסיף מדיליה, ועל כן היה נקרא „אב המשנה". 34) סדרי המשניות האלה שלא זכינו לראותם בהיום, 35) הם המה שהיו

רבי (חולין רפ"ג: ניטל הכבד, וע"ש מו, א).— 33) ירושלמי יבמות פ"ד, ה"א.— 34) שם פ"ג, רה"ג; קדושין פ"א, סה"ג.— 35) כי באחרית ימי חיי רבי או מעט אחריו היו מהלכים בבתי המדרש לאיזה משניות אשר כללו בתוכם גם את יסודי התלמוד וההגדה, פשיטא לי מויקרא רבה כא, ה: דאמר ר׳ ינאי (חי בדור הנ"ל, עי׳ סה"ד): לעולם ישקיע אדם עצמו במשניות, שאם ירתק (ידפוק על דלתותיהם) יפתחו לו, אם לתלמוד—לתלמוד, אם להגדה—להגדה.— וכי המשניות הגדולות של תלמידי רבי היו כלולים גם: מתלמוד, מפורש בקהלת רבה ב, ח: עשיתי לי גנות ופרדסים, אלו משניות גדולות, כגון משנתו של ר׳ חייא רבה ומשנתו של ר׳ הושעיא רבה ומשנתו של בר קפרא. ונטעתי בהם עץ כל פרי, זה התלמוד שכלול בהם; ומהגדה, למדנו מקהלת רבה יב, ז; ושיר השירים רבה ח, ב: שמדמה את משניותיהם של תלמידי רבי למשניותיו הגדולות של ר׳ עקיבא, שהיה אוצר בלום (גטין סז, א) מהלכות הספרא ומהגדות הספרי והסדר עולם (עי׳ סנהדרין פו, א: וכלהו אליבא דר"ע), והתקין מדרש ההלכות וההגדות (ירושלמי רפ"ה דשקלים). וכי התלמוד וההגדה האלה היו רק יסודי ההגיון התלמודי ועקרי דרשות ההגדה,—נשמעינה מהלעת דברי הירושלמי ס"פ הוריות: ר׳ לוי יתיב ודריש (את הכתוב בקהלת ו): עושר, זה המקרא; נכסים, אלו הלכות (בקהלת רבה שם: זה בעלי משנה,—ר"ל משנתו של רבי); וכבוד, זה התוספתות (המשניות הקדמוניות, תוספתא דר׳ נחמי׳,—סנהדרין פו, א); ואינו חסר לנפשו מכל אשר יתאוה, אילו משניות גדולות, כמו משנתו של ר׳ חינא (חייא) וכו׳ (שבהם כלולים יסודי ההגדה והתלמוד ותמציתם); ולא ישליטנו האלהים לאכול ממנו, זה בעל אגדה שאינו לא אוסר ולא מתיר...; כי איש נכרי יאכלנו זה בעל התלמוד (הן המה ההגדה והתלמוד המורחבים בדרשותיהם והויותיהם).— ובקהלת רבה שם גרים: ולא ישליטנו האלהים לאכול ממנו, שאסור להורות מהם,—ר"ל מהמשניות הגדולות,—והוא תיקון מאוחר מאת בעל הויות דאביי ורבא, שאז נמנו וגמרו שרק המה גומרים את הוראת ההלכה למעשה, עי׳ ס׳ כריתות חלק ד, סי"ג.— אמנם כי הגזרה והבניה של המשניות האלה עוד שומה מפי רבי, וכי כבר בימי חייו האחרונים נערכו הרבה

משניות ברוח מחולל,— לאו בפירוש אתמר, אלא מכללא דהבבלי בבא מציעא עג, והירושלמי ס"פ הוריות שמיעי לה. ז"ל הבבלי: תנו רבנן העוסקים... במשנה, מדה ונוטלין עליה שכר; גמרא (תלמוד), אין לך מדה גדולה מזו, ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן גמרא.— הא גופא קשיא, אמרת: בגמרא אין לך מדה גדולה מזו,—והדר אמרת: ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן הגמרא?— א"ר יוחנן בימי רבי נשנית משנה זו (גמרא אין לך מדה גדולה מזו,—שהיא נותנת טעם ומבררת את משנתו של רבי רש"י). שבקו כולי עלמא מתניתין ואזלי בתר גמרא, הדר דרש להו: ולעולם הוה רץ למשנה יותר מן הגמרא.— כמלואים להמשנה בס"פ הוריות: הכהן קודם ללוי וכו',— מוסיף התלמוד הירושלמי: התלמיד חכם קודם למלך וכו', עד שהוא בא למעלת המקרא והמשנה, והוא אומר: ה ד א אמרה, משנה קודם למקרא, ודא מסייע ליי' דתני ר' שמעון בן יוחאי: העוסק במקרא מדה שאינו מדה. ו ר ב נ ן עבדין מקרא כמשנה. ר' שמואל בר נחמן אמר, משנה קודם לתלמוד... ר' יוחנן אמר תלמוד קודם למשנה... מה מקיים ר"י טעמי' דרשב"ג, מים בזול ויין ביוקר וכו'; מה מקיים רשב"ג טעמיי דר"י, מלח בזול פלפלין ביוקר וכו'. לעולם הוי רץ אחר משנה ותר מן התלמוד. הדא דאת אמר עד שלא שיקע בו רבי רוב משניות, אבל משיקע רבי רוב משניות, לעולם הוי רץ אחר התלמוד יותר מן המשנה — על המדוכה הזאת כבר ישבו ראשי כותבי הדורות הר"ל גראץ בספרו ח"ג ע' 536, והרא"ה ווייס בספרו ח"ב ע' 163, ובשביל שהמה מדמים המה עושים מעשה לשבש את נוסחת הבבלי, שצ"ל: בימי ר' שמעון נשנית משנה זו (גראץ), ואת נוסחת הירושלמי שצ"ל: אבל משיקע בו רבי רוב משניות לעולם הוה רץ אחר המשנה יותר מן התלמוד (ווייס). והאחרון נוהג עוד זלזולא יתירה בפרש"י שהעתקנו, ומבלי הזכיר את שמו הוא דוחה אותו בעט שבידו, כי לדעתו הדבר מוכרח למבינים, שהא דקאמר: בימי רבי נשנית משנה זו—הכונה על הסיפא: ולעולם הוה רץ למשנה וכו', שהרישא: גמרא, אין לך מדה וכו'— נשנית בימי ר' שמעון ב"י.— אנכי לא אבוא עמהם בטרוניא, כי זה דרכם לבטל דעת אחרים מפני דעתם טרם יחקרוה שכן היא; ולבוז ליקהת הנוסחאות הישנות ומפרשיהם הראשונים, אשר כמונו כמהם מימיהם אנחנו שותים; אנכי אתנהלה לאט לרגל הנעת סדר הסוגיא של הירושלמי ההולכת שלובת יד עם הבבלי, ומה שזה נועל זה פותח, וממילא רואה שמעתתא, נוסחאות הספרים ישארו על מקומם, ושלום עליהם ועל מפרשיהם.— ראשית דברי הירושלמי

שהמה לכאורה כספר הסתום: א) הדא אמרה וכו׳—הוא כדברי נביאות, ומקרא או משנה אחן דבר שאיהו לפני זה? ב) רבנן מאי בעי הכי?— עניים המה במקום זה ועשירים במקום אחר. מסדר הירושלמי הוריות כבר היו לפניו סדורים וערוכים המסכתות הירושלמיות ברכות ושבת. ראשית דבריו המה העתקה נאמנה משבת רפט״ז, שאהא דתנן התם: מפני מה אמרו אין בהם (בכתובים) מפני ביטול בית המדרש,—אומר התלמוד: הדה אמרה שהמשנה (שעוסקים בה בבית המדרש) קודמת למקרא (הכתובים). אמנם הגרסא בהוריות: ודא מסייעי לי׳, דתני רשב״י וכו׳—מתקבלת על הדעת יותר מהגרסא בשבת: ודא מסייע להדא דתני רשב״י וכו׳—דתלא תניא בדלא תניא. וסוף מאמר הירושלמי: ורבנן עבדי מקרא כמשנה,—הוא העתקה מברכות פ״א סה״ב, דקאי שם בה. ומסדר הירושלמי הוריות העמיד את שני המאמרים המוכנים לפניו, להבליט את מחלקת רשב״י ורבנן בהלכה למעשה.— ממחלוקת רשב״כ ור״י בירושלמי הוריות הלזה, נראה שהמאמר: העוסק בתלמוד אין לך מדה גדולה מזו, שמהירושלמי שבת נראה לכאורה שהוא המשך מדברי רשב״י,— שבאמת הוא הוספה מאוחרת, עד שהי׳ רשות לרשב״כ לבלי להסכים עמו, או לעשות את עצמו כאלו לא ידע ממנו. והדעת אמנם נותנת שכן הוא, שבימי רשב״י, אף שנראו כבר ניצני התלמוד,—לא נתרקמו עוד במובן מיוחד מן המשנה, ושניהם היו עולים בקנה אחד. וזהו דאמר ר׳ יוחנן בבלי: בימי רבי נשנית משנה זו, העוסק בגמרא וכו׳, וכמו שפירש רש״י.— מסדר מסכת הוריות הירושלמית היתה לפניו גם המסכת בבא מציעא הבבלית, שבה אסיק ר׳ יוחנן, שהמשנה הראשונה הזאת נדחתה (ועי״כ לא היתה כתובה בסדר המשנה שלפני מסדר הירושלמי), מפני המשנה האחרונה: לעולם ירוץ אדם למשנה יותר מן התלמוד.— ובכדי דלא תיקשי דר״י אדר״י, וגם כדי שלא לאפושי בפלוגתא בין רשב״כ ור״י,— הוא מהדר לתרוצי: הדא דאת אמר עד שלא שיקע בו רבי רוב משניות,— בעת שעמד עוד בתקפו חפצו של רבי לחתום את תורת ההלכות בלימודי משניותיו אשר עליהם אין להוסיף ומהם אין לגרוע (כתענית כח, א; כתובות כט, ב: אי איכא דשאיל לי במתניתא דר״ח ודר״א ולא פשיטנא לי׳ ממתניתין), כי גם כל מה שחידשו בבית מדרשם של שוני הבריתות, כבר היה לעולמים בחביון המשנה אשר לא תחסר כל בה. וההעסקה היתירה בבירור המשא והמתן התלמודי, אף כי ראוי ונכון לכל דורשי התורה שבע״פ להגות בו, איננה שוה בנזק שכחת המשנה הברורה. והן המה דברי רשב״כ שחי בימים ההם (כדמוכח בבראשית רבה ט, ה: שבילדותו שמע את דרשתו של ר׳ שמעון בן אלעזר חבירו של רבי): שאם התלמוד נמשל כפלפלין הנותנים טעם

לא החזיקו מעמד ונשתקעו, 36) ממילא נשארה רק משנתו

לשבח, הנה המשנה היא ברית מלח עולם, לקיים את שמות החכמים ולברר את אמתיות הוראת ההלכה (עי' רש"י ב"מ לג, ב, ד"ה והדר). אבל משנשקע רבי רוב המשניות.—שבאחרית ימיו הטה אזנו למשאלות העת ונוכח לדעת שהמשנה המאמאמת לא תמלא עוד את ספק דור נולד, הדורש הרחבת ההלכה וביאורה בכל תורת התלמוד ויסודי ההגיון התלוים בו, וגם רבי בעצמו הרכין את ראשו לפני התלמוד ויכניסהו אל אוצר המשנה,—מאז, אף שהמשנה המאמאמת החזיקה מעמד ותהי יסוד התורה שבע"פ, הנה פנתה את מקומה הראשון לפני התלמוד, אשר חדל מהיות עוד כנשמה ערטלאית לגוף המשנה אשר לא הרהיב לנגוע בה.—ויהי לרוח החיה בכל אברי המשנה, אשר בלכתו הלאה בדרכו הסלולה ילכו גם המה עמו, ואל כל אשר יחפץ יטה אותם: הן המה כל התיקונים והביאורים התלמודיים, כחסורי מחסרא, תני כך וכדומה הרבה.— ואז אמר ר' יוחנן שמעתה נמשלה המשנה כיין והתלמוד למים. שמלבד שאפשר לעולם בלא יין היקר בערכו, ואי אפשר לחיות בלא מים, שעל כן מחירם לא רב.— הנה בחר ר' יוחנן במשל היין והמים, שגם היין היותר משובח דלא דרו על חד תלת מיא לאו חמרא הוא (שבת עז, רע"א).— שהמשנה בעצמה בלי תערובת השינוים והתקונים של התלמוד במדה נכונה היא כספר החתום, וע"כ התלמוד קודם להמשנה, ולעולם הוי רץ אחר התלמוד יותר מן המשנה.— דברי רשב"י אלה עם הוספות אשר שתו עליהם בימי רבי, אוספו על ידי אחד האחרונים אל מסכת סופרים פט"ו.— לפניו היתה מונחת כבר המסכת הוריות הירושלמית, והוא המתחשב גם עם משאלות זמנו, הדורש מאת כל הוגה דעות בתורת היהדות, שיקרא וישנה וישמש תלמידי חכמים (שבת יג, רע"ב, וכרש"י: להסביר סתומות המשנה וטעמיה, והוא הנקרא תלמוד), וע"כ הוא מנתח את הברייתא לפי מדת הירושלמי, למען יתלבשו בה גם משאלות דורו. והוא מתחיל: העוסק בהש"ס (התלמוד), אין לך מדה גדולה מזו, על מנת שקרא ושנה.— והולך ומעתיק את המשנה האחרונה כפי שהיא מבוארה בהירושלמי. ואחרי כן הוא משלב את משלי רשב"כ ור"י יחד ומוסיף עליהם עוד נופח משלו, עד שהוא מכוון את שניהם לדבר אחד שהוא ס"ף כל כונתו: כך אי אפשר לעולם בלא מקרא, ואי אפשר לעולם בלא משנה, ואי אפשר לעולם בלא הש"ס. אבל אשרי אדם שיש עמלו בהש"ס, ולא שיהיה דולג במקרא ובמשנה ויבוא להש"ס, אלא על מנת שילמוד מקרא ומשנה ויבוא להש"ס.—ואכן מה נעני אבתריה ? אשרי אדם שומע לו!— 36) פתיחתא דאיכה רבתי סכ"ג; קהלת רבה יב, ז: ובטלו הטוחנות,

הראשונה של רבי—אחרי שנתבררה כל צרכה על ידי הבריתות ובעלי התלמוד עשו בה השינוים והתקונים ההכרחיים—ה ע מ ו ד ה ב ר ז ל האחד אשר עליו תשען התורה שבעל פה, ומסדר התוספתא שנוכח כי נסיון הראשונים, להשקיע את הוספותיהם במשנתו של רבי, לא עלתה בידם יפה, הניח אותה כמו שהיא ויוסף עליה בקובץ מיוחד כסדר המשנה הראשונה במסכתיותיה, את כל אשר מצא חדש במתניתא דר׳ חייא ודר׳ אושעיא וביתר שוני משניות שעד זמנו. המלאכה הזאת עלתה בידו עד להפליא, ואולי סדר הפרקים שנשתנה בהתוספתא הזאת מן המשנה, הוא סדר פרקי המשניות הגדולות.

אחד מהחכמים · אשר השתתף כפועל בכל המעשים שעברנו עליהם היו ל ו י ב ר ס י ס י, אחד מגדולי התלמידים של רבי 37) אשר התימר בכבודם, 38) הוא עזר על יד רבי בעבודת חתימת המשנה, והוא היה גם שונה משניות חצוניות, 39) וכיד חכמתו הטובה עליו ערך אלה מול אלה ועל פי שניהם הקים סדר מערכות הלכה חדשות 40) אשר נקראו על שמו, וזכר שתי הלכות מאחת מהן הנקראת „קידושי דבי לוי" נשארה לנו לפליטה בקובץ הש״ס שלפנינו, ותוכנם מעיד עליהם שאינם מסוג המשניות החצוניות שלא ידעו את סדר המשנה של רבי, כי אם מסוג המשניות הגדולות שהרחיבו ופרשו את משנתו של רבי על פי איזה מקור ראשון 41) אז מסברא הגיונית 42) שהיתה להם לעינים.

אלו משניות גדולות, כגון משנתו של ר״ע ומשנתו של ר׳ חייא ור׳ אושעיא ומשנתו של בר קפרא; כי מעטו, זה התלמוד שבלול בהן, ועי׳ דדו״ד ח״ב פכ״ג.— 37) סנהדרין יז, ב: למדין לפני חכמים,—לוי מרבי.— 38) ירושלמי יבמות ס״פ יב: אמר להם (רבי) חייכון בר נש דכותי יהבית לכון (את לוי).— 39) זבחים קטו, א; מנחות מח, ב.— 40) יבמות י, סע״א; נדקס לוי במתניתיה; חולין קח, א; כתובות נג, רע״ב: תני לוי במתניתיה.— 41) קדושין עו, ב.— 42) בבא בתרא נב, ב.

ב. ב ר א כ ר ע א ד א ב ו ה.

דרשנים טובים כגון לוי בר סיסי. 1)

ר׳ יהושע בן לוי היה בקי באגדה. 2)

מגזע עץ נחמד יוצא פרי הדר, והאב זוכה לבנו במעלות רוחו וחכמתו.— על ברכי האיש המצוין ל ו י ב ר ס י ס י נתגדל בנו ר׳ י ה ו ש ע 3) אשר היה לכבב מאיר על שמי הספרות התלמודית.

ב. 1) ילקוט הושע תקל״ג.— 2) בבא קמא נה, א.— 3) הרא״ה ווייס בספרו דדו״ד ח״ג צד 60 יתאמץ להוכיח: שהתואר ב ן ל ו י אין פירושו שהוא בן לאיש ששמו לוי, אלא על היותו משבט לוי. ועל פי שלשה עדים יקים דבר: א) אין להאמין שאת ר׳ יהושע סמכו ואת לוי אביו לא סמכו, ואיש גדול במדות ובחסידות כמהו יקבל הסמיכה למרות כבוד אביו?— ב) איך לא זכר את אביו אף במלה אחת?— ג) ממה שנקרא „בר ליואי״ יתבאר שאין „בן לוי״ מכון על שם איש פרטי, כי השם הפרטי שוה בכל הלשונות, ולא יהיה תרגומו של בן לוי—בר ליואי, כי אם בריה דלוי.— והנה ראיתו הראשונה נדחתה כבר במה שכתבתי בפנים, שלא זאת היתה תעודת איש מופת כלוי. השניה יש לה תשובה שם במקום שידובר על דעות נושא מאמרינו בהגדה, ועל כן לא אדין עמו בזה רק על ראיתו השלישית, שגם היא מוכחשת מש״ס מפורש זבחים קטו, א, דמקשי מדתנא דבי ר׳ ליואי—אדתני לוי, וגם אם נגיה שם כרש״י ובעקבותיו השיטה מקובצת: תני בר ליואי,— והוא מקשה שם רק מבריתא אבריתא ולא מגברא אגברא; הנה דבר המצוי הוא בן לוי ובר ליואי כשמות נרדפים, לדוגמא: בנימין בן לוי (שהש״ר ג) נזכר גם בשם בר ליואי (ירושלמי עבודה זרה פ״ב, ס״ט), וכמהו יכונה גם זבדי בן לוי בשם בר ליואי (שם רפ״ג). ור׳ יהודה בר ליואי (שבת קיג, א) נזכר בענין ההוא בירושלמי שם בשם בן לוי.— וכי ר׳ יהושע בן לוי או בר ליואי היה בן לאיש ששמו לוי, מפורש להדיא בסנהדרין צח, א: אזיל (ר׳ יהושע בן לוי) לגבי׳ דמשיח,—אמר לו: שלום עליך רבי ומורי,—אמר לו: שלום עליך ב ר ל י ו א י... כי אתא לגבי אליהו, אמר לו: מאי אמר לך,—אמר לו: שלום עליך בר ליואי,—אמר לו: אבטחך ל ך ו ל א ב ו ך לעלמא דאתי (דאי לאו צדיקים גמורים אתם, לא הוה יהיב לך שלמא, ולא הוה מזכיר שמיה דאבוך,—רש״י).— מאמר הש״ס הזה מדבר בעד עצמו ואיננו דורש ביאורים.— ואחרי שנתברר לנו שר׳ יהושע נקרא בן לוי על שם שמו הפרטי של אביו; ואחרי שמצאנו שתואר פניו

כפי הנראה לא היה רב שומעי לקח מפי לוי בר סיסי, אשר כל ימי חיי רבי יהודה הנשיא לא עליו עלה הגורל להמנות במספר החכמים המוסמכים, 4) או אולי מפני שראה רבי בחכמתו שאיש כלוי לא נוצר לקטנות להיות מורה ודאין בדברים קלי הערך שבין אדם לחבירו, אשר דורו לא היה חסר חכמים באלה, ויתבונן עליו כי תעודתו היא יותר גבוהה ויותר נכבדה, לדרוש מעל הבמה ולהטיף לעם דברים העומדים ברום עולם המוסרי, המטהרים את הלב ומישרים את הדעות, שלוה נחוץ הגיון ישר, שפה ברורה והכרת המקום והאנשים אשר עליהם יטיף מלתו, ולא רבים יחכמו לקלוע את דרשותיהם אל המטרה הרצויה.— איך שיהיה ולוי לא נסמך ורבי לא יתקרי, ותלמידיו, גם אם היו גומרים בבית מדרשו חק לימודיו כמשפט הימים ההם, הלא לא היתה להם כל מטרה בחייהם, יען שהוא לא יכול היה לסמכם להורות ולדון, דבר שהיה כל חפץ התלמידים בימים ההם, 5) וע״כ לא ראינו את לוי בר סיסי קובע לו בית מדרש פרטי כיתר חכמי דורו חביריו, כי אם יושב בבית מדרשו של ר׳ יהודה הנשיא עד זקנה ושיבה. 6) ואת ר׳ יהושע בנו, אשר מהיותו עוד צעיר לימים לא היה עוד ראוי לבוא בסוד אדירי התורה שישבו בהישיבה הגדולה שישב שם אביו, שלח לבקש תורה מפי החכם בר קפרא, 7) אשר מסר לו את אוצר המשניות הקדמוניות אשר היו תחת ידו כחמדה גנוזה,

הרוחני של ר׳ יהושע הוא התוכן משנה נכונה מלוי בר סיסי, כאשר הוכחנו לא פעם אחת בהמשך מאמרינו,—בחרנו ללכת בעקבי כל מסדרי הדורות, אשר בתוכם יחד גם כבוד הפרופ׳ גרעץ, וכתב את הבן ר׳ יהושע לאביו לוי בר סיסי.— 4) עי׳ ירושלמי תענית פ״ד, ה״ב. ועי׳ להלן הערה 6.— 5) עי׳ בבא מציעא פה, א: ורבי קרא לך,—זה סמיכה.— 6) השוה את הבבלי כתובות קג, ב, ואת הירושלמי תענית פ״ד, ה״ב, ונוכח כי „חד סבא" המוזכר בירושלמי שם הוא לוי.— 7) עי׳ סדר הדורות ע׳ ר׳ שמעון בן פזי, ציוני הרבה מקומות שאמר בשם ר׳ יהושע בן לוי בשם בר קפרא, והעובר עליהם בעין חודרת יראה שחותם שפת התנאים הראשונים וסגנונם הקצר של המשניות הקדמוניות כמעט על כלם.

ומפי ר׳ יהודה בן פדיה. 8) ויהי כאשר מילא את כריסו תורה וחכמה ויתישב בעיר לוד, 9) ויעש שם עושר רב, עד כי מאכל שלחנו היה כיד תבשילין בימות החול ובפלים ביום השבת, ויהי מעונג ומפונק, 11) ויקדש עתותיו לצרכי הצבור, 12) ויקח לו לאשה את בת אחד גדולי החכמים אשר בחברת בר קפרא דבו, ר׳ יוסי בן פטרוס, ובמותה לקח לו אשה אחרת 13) אשר לא ידענו ארצה ומולדתה, ויולד בנים את רב יוסף 14) ואת ר׳ סימון, 15) וילמד אותם תורה בעצמו. 16)

ג. אכסניא של תורה.

ר׳ יהושע בן לוי אומר: כל מקום שהשרה הקב״ה תורתו, השרה שכינתו. 1)

נצעוד נא צעדים אחדים לאחור ונשים מעוף עין על פרק אחד בדברי ימי העיר קסרי או קסרין (Caeserea Palestina) אשר על חוף ים התיכון בקצה ארץ הגליל, ומפני המושב התמידי שישב בה המושל הרומי נקראת בספרות התלמודית בשם רומי או רומא זעירא, 2) — האחוזים ודבוקים בקורות והתפתחות הרוח של נושא מאמרינו.

---

8) שמות רבה ו: ס׳ הלכות למדני בן פדיה וכו׳.— ועי׳ בפירוש רבינו גרשם לבבא בתרא ח, א, שיש דהלכות אלו בריתות הן.— 9) ירושלמי תרומות ספ״ח.— 10) איכה רבתי ג.— 11) ירושלמי יומא רפ״ח: איסתניס אנא. ופרש״י פסחים קח, א: מעונג, ובסוטה יא, א: מפונק.— 12) שמות רבה ו.— 13) ירושלמי מו״ק פ״ג, ה״ה: ר׳ יוסי בן פטרוס חמוי דר׳ יהושע בן לוי קדמיה.— ואחרי שבע״ה עלתה בידינו לפשר בין מאמרי ר׳ יהושע בן לוי הסותרים זה את זה לדעת הרא״ה וויים בספרו דדו״ד ח״ב בערכו, לא מצאתי את עצמי מחויב ללכת בעקבותיו: שהתואר „קדמאי" קאי אריב״ל, ובחרתי בהמפרשים הראשונים שמקדימים אותו לריב״פ. ועי״ש ובבראשית רבה לד, ה, שנראה שריב״פ הי׳ מחברתו של בר קפרא ואיש כערכו — 14) פסחים נ, א; חולין נו, ב.— 15) לפי גרסת היוחסין בע׳ ר׳ ברכיה ב״ר סימון.— 16) שבת סח, סע״ב; הוריות ח, א.—

ג. 1) שיר השירים רבה ח, ס״פ יא.— 2) יוחסין מאמר א, ע׳ר׳ עקיבא.—

המצודה האחרונה שבה נאחזו היהודים אחרי המלטם מחורבן ירושלים השני, נפלה לפני צבאות הרומאים, ויחד עם העיר ב י ת ר הכרעו לטבח רבים מחכמי ישראל, וגם יד ה׳ היתה בהם לכלותם במגפה נוראה אשר אכלה במבחרי בחוריהם, ותהי ארץ הגליל שממה מבלי לומדי תורה. וירא ר׳ ע ק י ב א ויצר לו פן תשכח תורה מישראל, ויקם לעת זקנותו 3) וילך כארץ ה ד ר ו ם הרחוקה מעיני המושל היושב בקסרין 4) וילמד שם תורה את גדולי החכמים שהיו נחבאים שם מחמת המציק. 5) ואנחנו לרגל מאמרינו לא נקרא מהם בשם רק את ר׳ י ו ס י, ר׳ י ה ו ד ה ור׳ ש מ ע ו ן, אשר לקחו חלק נכבד בדברי ימי העת הזאת, כאשר נראה הלאה.— אמנם איש אוהב עמו ותורתו כר׳ עקיבא לא יאמר די בחוג פעולה קצרה כזאת, ויאמר להתקרב אל המושל הרומי אשר בידו משפט עמו לשבט ולחסד, ולהשיב את חמתו מעל בני ישראל הנתונים לבז ולמשיסה, למען תהי להם הרוחה בכל מושבותיהם.— ידיעתו הרבה בלשונות בני יפת 6) ועשרו הרב 7) עמדו לו להוציא מחשבתו הטובה לפעולות, 8) וימצא לו מהלכים בחצר המושל והשרים

---

3) תנחומא ס״פ חיי שרה.— 4) עי׳ משא ארץ ישראל, דערינבערג, ר״פ כ״ג.— 5) יבמות ס״ב, ב; בראשית רבה ס״א.— ואם נשים לבו לקו את החלטת הר״ל גראץ (ח״ב, פ״ח) אשר סמך את ידו עליה גם הרא״ה ווייס (ח״ב, פי״ג), שהנמלטים הראשונים ממפלת ביתר מצאו מפלט להם בעיר ל ו ד אשר בדרום יהודה (שביעית ט, ב: שפלת לוד כשפלת הדרום), לא נטעה אם נאמר, דהא דאמרינן שם: עד שבא ר׳ עקיבא אצל רבותיו שבדרום,—מכון על אסיפת השרידים שבלוד, ובטח בעת ההיא היה המעשה שהביאו קופה מליאה עצמות מכפר טבי (מהרוגי מלכות) והניחוה באויר הכנסת בלוד. ונכנס תודוס הרופא ונכנסו כל הרופאים... התחילו מר׳ עקיבא (תוספתא אהלות פ״ד, ירושלמי ברכות פ״א סה״א).— 6) סנהדרין יז, רע״ב.— 7) נדרים נ, סע״א.— 8) כי עקר ר׳ עקיבא את בית מדרשו מדרום לאחת מערי הגליל המרובה באוכלסי ישראל, נראה להדיא מהמסופר בפרק שמיני דשמחות: כשהיה ר״ש בנו של ר״ע חולה ולא ביטל בית מדרשו... השלים... נתקבצו קהל גדול (ובמו״ק כא, ב: נכנסו כל ישראל) לקבור את בנו של ר׳ עקיבא... ישב ודרש ואמר...

אשר לא מאסו בשוחד כסף, 9) ויהי משיב כפעם בפעם לצוררי היהודים מלחמה שערה, ויהי מנצח אותם בנעימות מדברותיו, 10) ויקנה את לב אחד גדולי השרים, עד כי מסר את נפשו להמליץ בעד העם הנרדף, ולפני מותו עזב את כל רכושו לר' עקיבא וחבריו. 11) ובעמדו על המצפה בעינים פקוחות, הודיע כפעם בפעם להנשיא ר' ג מ ל י א ל את אשר יחשבו בסוד הממשלה על אדות עם מרעיתו. וקרוב לשמוע שרק הוא היה המשפיע על

אנשי דרום מכירין את ר"ע, אנשי גליל אין מכירין.— וכי היא היתה העיר רבתי עם קסרין, נראה מהגעת הסיפור בספ"ז דסנהדרין: כשחלה ר' אליעזר (שבית מדרשו הקבוע היה בלוד, כסנהדרין לב, ב), נכנסו ר' עקיבא וחבריו לבקרו... ואותו היום ערב שבת היה (עם חשיכה,—עי' שם)... למוצאי שבת פגע בו ר"ע מן קסרי ללוד — שנעלה הוא מעל כל ספק ש"למוצאי שבת" דקאמר, רצונו: לאחר השבת, וכגירסת האבות דר' נתן פכ"ה, שאי אפשר לאמר שלמוצאי שבת ממש קאמר, דאם כן מהו דקאמר: "פגע בו ר"ע",—הלא שם היה ר"ע ושם נמצא בהכנסת השבת, ואנה הלך ביום השבת. אלא בטח שר"ל: לאחר השבת, לאחר שהליכו את ר' אליעזר לכבודו לשמע עליו עירות (עי' סנהדרין מז, ב),— שבעת ההיא הלך ר"ע לעיר מושבו קסרי,—שב ר' עקיבא מקסרי ללוד לפגוע במטת ר"א הנשאת משם. ועל פרש"י שם: מקסרי ללוד, שהיו נושאים מטתו מקסרי ללוד,—כבר שדי נרגא הרש"ש בהגהותיו שם. אמנם מה שכתב שם ליישב דברי רש"י: שקסרי היא חוץ לארץ, כדמשמע במגילה ו, א, ואיך יתכן שיוציאוהו מא"י לחו"ל,— בדותא היא. חדא שמהא דאמר במגילה שם: זו קסרי בת אדום שהיא היתה מטרפולין של מלכים. איכא דאמרי דמרבי בה מלכי, ואיכא דאמרי דמוקמי מינה מלכי— שבטח לדברים האלה כיון הרש"ש,—אין שום משמעות, שהאגדה רצתה בזה רק את נציבי רומי הפורשים את ממשלתם על ארץ ישראל, שנקראו בספרות התלמודית לפעמים בשם מ ל כ י. ועוד שמשנה מפורשת היא סוף מסכת אהלות, שקסרי היא ארץ ישראל, וע"כ הוצרכו לציין את מקום קברי העמים אשר בה, עי' בפי' הרמב"ם שם. ובתוספתא שם הוא מוסיף עוד: העיד יהודה הנחתום על סטיו המזרחי (של קסרין) שהוא טהור... העיד... על קסרי שהחזיקו בה מעולם (שהיתה של ארץ ישראל,—הר"ב). ותו לא מידי.— 9) עי' ברכות כז, סע"ב; עבודה זרה יח, סע"א.— 10) עי' מפרשי הש"ס נדרים נ; בבא בתרא י, רע"א; בראשית רבה יא.— 11) עבודה זרה י, ב.—

יועץ המושל להודיע בסתר להנשיא על דבר הגזירה הרעה המעופפת על ראשי היהודים, ובעצתו התועדו לקסרין הנשיא ר' גמליאל ועמו ר' אליעזר ור' יהושע, שגם להם היתה ידם רב בלשונות הרבה, 12) ור' יהושע עוד יתרה בו כי בהתהלכו מאז בחצר מושלי רומי ידע את ארחם ואת נמוסיהם, 13) וחפצם הצליח בידם לבטל את רוע הגזירה. 14)— משרת הנשיאות אשר על שכם ר' גמליאל וסבל הישיבות של ר' אליעזר ור' יהושע 15) לא נתנו אותם להתמהמה שם וישובו על עקבם, ור' עקיבא נשאר שם על משמרתו, ויקהל קהילות ברבים ולא פסק פומיה מגירסא. 16)

המסחור והמלאכה אשר עדו כפורחת בעיר הגדולה הזאת היושבת לחוף ימים וסחר כל הארצות אליה יבאו, ומיום שחרבה ירושלים היתה היא העיר הראשה בכל ארץ ישראל 17),—משכו אליהם המון אדם רב מכל אפסים, וגם יהודים רבים נהרו אליה מכל הארץ לשבוע מטובה, ותהי מאז לאכסניא של תורה לרבים מגדולי החכמים אשר נפשם חשקה לשמוע לקח מפי אב העולם. 18) וגם ר' שמעון, אשר ר' עקיבא פרש עליו את כנפי חכמתו בארץ הדרום, בא לדרוש תורה מפיו, 19) ותפרח עדת ישראל בקסרין. וכפי הנראה היו מהם גם קרובים למלכות, ואחד מהם היה יוחאי אבי ר' שמעון. 20)

אך לא ארכו שם ימי שלוהם, וכמעט שהיתה להם הרוחה, והנה מת ר' יהושע אשר היה מעירו לעזר לר' עקיבא בעצה ותושיה, ועמו בטלה עצה ומחשבה וטובה פסקה מן העולם, 21) ונבואת ר' אליעזר לפני מותו באה ונהיתה, 22) כי בקול רעם ביום בהיר נשמעה גזרת המלכות שלא יתעסקו ישראל בתורה; ור' עקיבא, שלמרות תקף הגזירה היה מקהיל קהילות ברבים

---

12) סנהדרין יז, רע"ב.— 13) עי' סדר הדורות בערכו — 14) דברים רבה ב.— 15) עי' סנהדרין לב, ב.— 16) עי' שמחות פ"ח.— 17) מגילה ו, א — 18) שקלים רפ"ג.— 19) פסחים קיב, סע"ב.— 20) שם — 21) סוף מסכת סוטה בנוסחת המשניות.—22) סנהדרין סח, א.—

ומלמדם תורה, נתפס לרשות ונהרג בעינוים קשים ומרים. 23)

וממשלת רומי לא אמרה לגזירותיה די, ותקטן עוד זאת בעיניה כי בתי המדרש שוממים מאין יושב, ותבקש לעקור את תורת ישראל משרשה, ותחבל מזימות להפסיק את שלשלת החכמים המוסמכים, ותגזור אומר: „כל הסומך יהרג וכל הנסמך יהרג“, וכאשר תחדל הסמיכה, אז הלא יתעו התלמידים איש לעברו באין מורה ומנהל, והתורה תשתכח מישראל.— מה עשה ר׳ יהודה בן בבא, אחד משרידי הדור הישן, הלך וישב לו בין שני הרים שבין אושא ושפרעם וסמך שם את שרידי תלמידי ר׳ עקיבא אשר עוד הוא הועידם מאז למלאות את ארץ ישראל תורה. 24)— כיון שהכירו בהם האויבים, צוה עליהם במפגיע כי ימלטו על נפשם, והוא נשאר למטרה לחניתות הרומאים 25).— המה לא המרו את פיו וימלטו לעיר הקטנה אושא מקומו של ר׳ יהודה, ויושביה קבלו אותם בזרועות פתוחות ויספיקו להם כל מחסוריהם, ומשם שלחו חרש אל הסנהדריה שביבנה 26) שיבואו אליהם. ויתכנסו וילמדו ויעשו כל צרכיהם 27).— מיראתם להתמהמה שם הרבה פן יכירו בהם האויבים, התפטרו איש לעברו, 28) והסנהדריה, כפי

---

23) ברכות סא, ב. ועי׳ שמחות פ״ח: וכשנהרג ר״ע בקסרי וכו׳.— והנה אחדים מכותבי דברי ימי העת מקדימים את מיתת ר״ע לחורבן ביתר. אולם דבריהם לא יכנו, שהלא ר״ע היה בעת פטירתו של ר׳ אליעזר (סנהדרין סח, א), ור״א חי אחר חורבן ביתר ויספר לדור מההרג הרב שהיה שם (גטין נז, סע״א). וע״כ הלכנו בעקבות הש״ס סוף מסכת סוטה שחושב את סדר פטירתם: משמת ר׳ אליעזר... משמת ר׳ יהושע. משמת ר׳ עקיבא...— 24) בראשית רבה סא, ג.— 25) סנהדרין יד, א.— 26) זקני הגליל.— 27) המה התקנות הרבות בחיי העם הנודעות בשם „תקנות אושא“.— ויש לשער שעל העת הזאת אמרו: ששה תלמידים היו מתכסים בטלית אחת (סנהדרין כ, א).— 28) ז״ל השיר השירים רבה ב, ה: בשלפי השמד נתכנסו רבותינו לאושא, ואלו הן ר׳ יהודה... שלחו אצל זקני הגליל... נתכנסו ולמדו ועשו כל צרכיהם. כיון שהגיע זמנם להפטר... חלקו כבוד לר׳ יהודה שהיה בן עיר.— ופי׳ המתנת כהונה: בשלפי, כשנתחלף ועבר הגזירה והיו רשאין לעסוק בדברי

הנראה ממהלך המאורעות, נשארה שם עוד.— שמה הגיע לאזנם השמועה כי מת הקיסר האכזר א ד ר י נ ו ס, ותחתיו ישב על כסאו א נ ט ו נ י נ ו ס פ י ו ס, אשר לבו לא הלך אחרי השנאה הלאומית והדתית שמלאה את לב הקסרים שהיו לפניו, ויועצו לשלוח את ר' שמעון בן יוחאי הגבר הצולח ואת ר' אלעזר ב"ר יוסי, לחלות את פני הקיסר החדש להשיב מהם את רוע הגזירות הקשות. וה' הצליח חפצם בידם, ויתנם לחן ולחסד לפניו, ויעש להם ככל אשר שאלו מעמו 29).— ויהי בראות הסנהדריה כי היתה להם הרוחה, ותשב למקומה מאז ליבנה, 30) ותפיק מעינותיה חוצה באין מפריע, ור' יהודה ור' יוסי ור' שמעון שבו לקסרין, 31) ויהיו להנשיא ר' שמעון בן גמליאל לעזר מעיר להיות

תורה. ובעקבותיו הלך גם אלופי ומיודעי החכם הנעלה מר אלעזר אטלס ז"ל בספרו הכרם ע' 287, ועל כן החליט לפי דרכו שם שהכנוס והאסיפה הזאת היתה אחרי שהיתה להם הרוחה מגזירות אדרינוס.— אמנם אנחנו לפי דרכינו בהליכות המקרים בימים ההם הלכנו בעקבות רש"י בפירושו לשבת ס, א, שכתב: שלפי הגזירה היו, בני אדם הנשמטים (הנחבאים) מן הגזירה היו.— וע"כ הקדמנו את הכנוס הזה להעת שגזירות אדרינוס עמדו עוד בתקפם. ולדרכינו יעלו יפה גם סוף דברי המדרש שם: כיון שהגיע זמנם להפטר,—שר"ל שיראו להתמהמה שם הרבה פן יכירו בהם האויבים, או שכבר הרגישו שהאויבים שומרים את צעדיהם. אמנם לדברי המתנת כהונה שהגזירה כבר בטלה, לא פורש למה זה הגיע זמנם להפטר.— 29) מעילה יז, ב.— 30) עי' רש"י ראש השנה לא, רע"ב.— 31) אם לא נדקדק בהסתירות שבהסיפור האחד שיצא מעט שני סופרים בברכות סג, ב, ובשהש"ר ב, שכאלה חזון נפרץ בתלמוד ומדרשים, נראה עכ"פ שבזה כוונו שניהם את עדותם שאושא התפטרו נשאי מאמרינו לשלום, ואז לא היה עוד ר' יהודה ראש המדברים בכל מקום, שע"כ אומר המדרש בפירוש שנתנו כבוד לר' יהודה לדבר ראשונה רק מפני שהיה בן עיר,— ובהתכנסם שוב יחד ליבנה (כראש השנה לא, רע"ב: מאושא ליבנה, ועי' בפרש"י שם) כבר היה ר' יהודה ראש המדברים. והנה אחרי שמצאנו את ר' יוסי יושב בשלוה בביתו בקיסרי (סוכה כו, א), ששמה בטח השתוחח ויתוכח עם רבי המלוכה (עי' סדר הדורות בערכו), שזאת לא היה יכול להיות באחרית ימיו שהגלה לציפורי וירחב שם את גבולו בתלמידים (סנהדרין לב, ב),

צופים את נטות רוח המושל, למען העיר את אוזן הנשיא על כל דבר יפול שם. וקרוב לשמוע שרק על פיהם נקרא לשם הנשיא הזה להתיעץ בענין נחוץ להכלל, עד כי התמהמה שם בימי חג הסכות, ויתאכסן בבית ר' יוסי. 32)

לא ארכו הימים ואיש אחד מתלמידי בית המדרש י ה ו ד ה בן ג ר י ם לא ידע לשמור את פיו ולשונו, ומאתו היתה נסיבה כי הובאה דבת ר' שמעון ור' יוסי רעה לפני המושל הרומי, ויחרץ משפטם: על הראשון כי יהרג, — וימלט על נפשו ויתחבא באחת המערות; ועל השני שלא נמצא בו עון אשר חטא שיאמר עליו כי הוא זה, ורק שתיקתו היתה כהודאה שאין לבטוח ביתרון אמונתו לממשלת רומי, — כי יגלה לבית אביו לצפורי, 33) במשפט הדבר הזה גם היום. ולעמתם נתעלה ר' יהודה אשר דבר טוב על הממשלה במעלת „ראש המדברים". 34) אולם ר' יהודה לא מצא קורת רוח לשבת בדד ונעזב מחבריו מנער, אשר עמהם נדדו הלכו בטח גם הרבה מאנשי בריתם ושומעי לקחם. ויעזוב גם הוא את קסרין וילך לבלות את שארית ימיו

ושם גם מנוחתו כבוד, כדאיתא במו"ק כה, ב: כי נח נפשיה... דר' יוסי שפיעו מרזבי ד צ פ ו ר י דמא. ועי' ברש"י סנהדרין קט, סע"א. הן אמנם בירושלמי עבודה זרה רפ"ג, גרים: כד דמיך ר' יוסי בן חלפותא (הוא ר' יוסי סתם) משכו צנורות דם ב ל ו ד ק י א. — אולם אנחנו בחרנו בגרסת הבבלי יען שמצאנו לו חבר בהאגדה המסיחה לפי תומה: אמר לו אליהו לר' ישמעאל ב"ר יוסי, אבוך ערק לאסיא ואת ערוק ללודקיא (בבא מציעא פד, רע"א), — שר' יוסי לא היה בלודקיא. וזה שאמר שר' יוסי ערק לאסיא, — בטח היתה זאת בילדותו בשעת המהומות בביתר. ולהנם חפץ הסדר הדורות בערכו אות ב לשבש את נוסחת הספרים בשבת לג, ב, ותחת: ר' יוסי שתק יגלה לצפורי, צ"ל לדעתו: יגלה מצפורי, — ואז ערק לאסיא. — שבאמת גרסת הספרים יותר מתקבלת על הדעת לפי מהלך המאורעות. וידים מוכיחות שהגלות האחרון של ר' יוסי היה לצפורי, יש מדברי המשנה שבת לח, סע"א: א"ר חנינא כשהלך ר' יוסי לצפורי. — מכל אלה החלטנו, ונקוה כי לא שגינו, שמאושא שבו לקסרין ושמה היה מקום המאורע המסופר הלאה. — 32) סוכה כז, א. — 33) תענית טז, ב; ראש השנה כז, א. — 34) שבת לג, ב. —

במקום הנשיא והסנהדריה ביבנה. וכפי הנראה הוקם או על מטעם המושל הרומי להיות „מורינא דבי נשיאה" 35).— עברו שלש עשרה שנה והמושל הרומי, אשר בשלו היתה כל הרעה על ר׳ שמעון ור׳ יוסי, מת. וכחק הרומאים בימים ההם נתבטלו במותו כל הגזירות שחרץ בימי חייו. וישב ר׳ שמעון אל משפחתו ובית אביו אשר בקסרין. 36) ויהי כי לא מצא שם תלמידים מקשיבים כחפצו, ויקבע את בית מדרשו בעיר תקוע. 37) ובלי תפונה הוסרו בימים ההם גם כבלי גזירת הגלות מעל ר׳ יוסי, והחברים הנאהבים והנעימים אשר גם בנדודיהם לא נפרדו, שבו להתכנס כפעם בפעם ליבנה מקום מושב רוב גדולי חחכמים אשר בימים ההם. ועל הימים ההם יסבו זכרונות הש״ם: כשנכנסו רבותינו לכרם ביבנה... פתח ר׳ יהודה ראש המדברים. 38)

הנה כי כן והעיר קסרין אשר במשך שנים רבות היתה א כ ס נ י א ש ל ת ו ר ה לראשי חכמי המשנה, ואשר לה יאות בצדק להקרא בשם ערש המשנה, נשארה עוד הפעם עזובה מחכמיה ובתי מדרשיה שוממים מאין יושב בהם.

ד. א י ל ת ה ש ח ר.

איילתא דשחרתא... כבין ת ר י ן ק ר נ י ן
ד נ ה ו ר א סלקין... ומנהרין לעלמא. 1)

במצב כזה הננו רואים את העיר קסרין כל ימי שבת ר׳ יהודה

---

35) מנחות קד, רע״א. עי״ש בפרש״י ותוספות.— 36) בהמקור הבבלי שבת עג, ב. לא פורש מקום אשר ר׳ שמעון למושב לו מיד בצאתו ממחבואו, ומבראשית רבה עט, נראה, שהמקום שלפי הבבלי התקין שם את תקנותיו היתה העיר טבריה. אמנם לפי המבואר שם לא התמהמה בטבריה וילך הלאה. והנה מסוף דברי הבבלי שם: נפיק לשוקא חזיה ליהודה בן גרים,— הוא האיש שלא שמר את לשונו, ודברי ר״ש בסוד חבריו נשמעו למלכות. ואחרי שהחלטנו למעלה שהמאורע ההיא היתה בקסרין וגם היה יהודה בן גרים, ע״כ החלטנו שר״ש בצאתו ממערתו שב אל בית אביו אשר בקסרין, כדמשמע בפסחים קיג, א.— 37) שבת קמז, ב.— 38) ברכות סג, ב; שבת לג, ב. ועי׳ מנחות קג, ב.—

ד. 1) בראשית רבה נ, י.—

הנשיא על כסא הנשיאות; שבכל משך ימי חייו לא שמענו בכל ארץ הגליל מישיבה אחרת זולת בית מדרשו בטבריה ובית שערים. כי מלבד תורתו וחכמתו, ברכו ה׳ גם בעושר נפלא, ותהי לו היכולת לאסוף סביביו כל איש שנפשו חשקה בתורה ולהספיק להם כל צרכיהם, 2) למען תהא עינו החדה בעצמה צופיה על התפתחותם הרוחנית כי לא תעות דרכה. וגם שלום היה לו מסביב, והקיסר אנטונינוס 3) הושיט לו יד אהבה וכרע כאח התהלך עמו, ועי״כ הלא אך למותר היה לו להעמיד עוד צופה, כאשר עשו אבותיו מלפנים, בחצר המושל המסור לו בלבו ונפשו.—אך לא לעולם חוסן, ובמות אנטונינוס נתפרדה החבילה.4) ואף שכל ימי חיי רבי היה עוד מצבו ביחס הממשלה איתן, הנה מתפילתו הקצרה ברגעיו האחרונים: „יהי רצון שיהא שלום במנוחתי״ 5),—נראה כי כבר הרגיש בנפשו שבסתר יאכל מעט הרקב את עמודי השלום אשר כרת את מושלי רומי; וידע כי לא יניח שושנים פזורים על דרך יורש בסאו. וכחכם הרואה את הנולד ראה כי גם עמודי בית מדרשו ירופפו, עד כי לא יוכלו שאת עוד את משא כל התלמידים הרבים אשר ישבו על שולחנו. ויאמר לקדם פני הרעה ולפנות את הדרך לפני דור נולד. ויבחר בשני התלמידים הנכבדים ר׳ אמי ור׳ אסי, אשר בטח בהם כי ידעו עת לכל חפץ למלאות את משלחתם באמונה, וישלחם לתקן בתי ספר בכל ערי ארץ הגליל, למען הקל את המשא מעל הישיבה הראשית אשר בבית הנשיא. 6)

בין התקנות הרבות אשר היתה את לבב רבי לעשות בבתי

---

2) עי׳ פי׳ הר״ש שבועות פ״א מ״ט.— 3) עי׳ דור דור ודורשיו ח״ב, רפ״ט.— 4) עבודה זרה י, ב.— 5) כתובות קג, ב.— 6) ראש פתיחתא דאיכה רבתי.— והנה הרא״ה וייס בספרו דדו״ד ח״ג רפ״ז בחר בגירסת הירושלמי חגיגה פא, ה״ז, וייחס את הפעולה הנכבדה הזאת לר׳ יהודה נשיאה נכדו של רבי.— ואנחנו לרגל השקפתינו במקרי העת הזאת, הלכנו בעקבות הסדר הדורות (ע׳ ר׳ אמי) שתפס את גרסת המדרש רבה לעיקר. ועי׳ כתובות קג, ב, שגם את ר׳ חייא עודד רבי בימי חייו האחרונים ולא חפץ להפריעהו מעסקו במצות לתקן בתי ספר בערי ישראל,

הספר החדשים אשר אמר להקים, היתה אחת נכבדה בערכה מאד, ערוכה לחפץ העת המתעתדת, היא העברת השפה הבלולה הסורסית, ושרנון ארמי, מפי הדור הבא, ויהי דברו לאמר: בארץ ישראל לשון סורסי למה? או לשון הקודש או לשון יונית: לשון הקודש ללימודי קודש, כאשר היה הוא בעצמו למופת בכתבו את המשנה בשפת קודש צחה, ולשון יונית לעניני חול שבין אדם לחבירו,7) יען שהשפה הזאת כבר קנתה

ויאמר: כמה גדולים מעשי חייא. — 7) המסופר בר"ה השנה כו, רע"ב, ובמגילה יח, א: לא הוי ידעי רבנן מאי ס ל ס ל ה ותרוממך (משלי ד). יומא חד שמעוה לאמתא דבי רבי דהוי אמרה לההוא גברא דהוה קא מהפך בשערו, אמרה לו עד מתי אתה מסלסל בשערך. — לא הוי ידעי רבנן מאי וטאטאתיה ב מ ט א ט א השמד (ישעי' יד). יומא חד שמעוה לאמתא דבי רבי דהוית אמרה לחברתה שקילי טאטיתא וטאטי ביתא. — שפט הראב"ו בספרו דדו"ד ח"ב רפ"ט: שהלשון המדוברת בביתו של רבי היתה עברית נחה, עד שגם משרתיו היו למודים לדבר נחות. — אמנם כד מעיינית שפיר הוא כלפי לייא, שדבר הלמד מענינו הוא שכל עיקרא של הסוגיא שם לא באתה רק לפרושי איזו מלים מהמקרא והמשנה שבאלה השפה העברית משכנותיה השפות המזרחיות. היא מתחלת מעניא דמסכת דקאי בה, בביאור המלה "יובל" ע"פ מקורה הערבי, ואגב היא מוספת לבאר עוד איזו מלים מושאלים משפות אחרות לועזיות, עד שבא אל המלים "סלסלה ומטאטא", שנמצאו לה פתרונים בהשפה הלועזית שבפי האמתא דבי רבי, ומסיימת בפירוש המלה "יהבך" (תהלים נה) שנשמע מפי הטעיא (הערבי) המסיח בשפתו לפי תומו. ואם נטה אוזן ונבחין את דברי האמתא דבי רבי שנמסרו לנו במסכת עירובין נג, ב, נשמע מהם את הד קול השפה הסורסית, השפה המהלכת בכל רחבי ארץ ישראל בימים ההם, וגם רבי היה בקי בה (פסחים סא, א). אמנם שתי המלים "סלסלה ומטאטא" לא סורסיות הנה כי אם ערביות, כדאיתא במדרש רבה איכה א, מ"ד: סלה כל אבירי. — א"ר לוי בערביא צוחין למסרוקא מסלסלא; ובבראשית עט, ז: ר' חייא רבה... שכחין מילין מן התרגום ואתין להדא תגרא דערביא למילפיניה. מן תמן שמעין קלי' דאמר לחבריה תלי הדין יהבא עלי... ועוד שמעין שאמרה איתתה... שוב שמע איתתא אומרת (מסגנון הצעת הסיפור נראה שכל זה שמע במקומו של התגרא הערבי)... ואמרה שאילי לי מטאטאך וכו'. — שעל כן עלינו להוציא משפט, שאמנם אמתא דבי רבי היתה מדברת כיתר רעותיה

לה זכות אורח בכל בתי גדולי רומי ושריה, ועוד מעט תהיה לשפה המדברת בפי כל העם הרומי, 8) אשר רבי ידע אותו שאחרי שהתערה כאזרח רענן בכל רחבי ארץ ישראל, לא בנקל יעזוב את בלעו מפיו, וע״כ קרוב לשמוע שלחפץ הזה באו ר׳ אמי ור׳ אסי לקסרין, אשר כל יושביה סגלו להם כבר את השפה היונית לשפה מהלכת, וגם היהודים היושבים בה כמעט שלא היו מכירים שפה אחרת מלבד השפה הזאת, 9) והעיר הזאת היתה לכן המקום היותר מסוגל להנבחרים להוציא את רעיון רבי לפעולה, להשתלם שם בהשפה הנאוה הזאת וללמדה ממקורה הראשון.

מבעד לשני הפתגמים אשר יצאו מפי ר׳ גמליאל ברבי אשר ישב על כסא אביו, נראה את השינוי הנמרץ שנעשה בבית מדרשו וביחס הממשלה הרומית אל העם אשר דכאתה תחת רגלה. ותחת שמלפנים קבע רבי במשנתו את דברי ר׳ נהוראי: „מניח אני את כל האומניות שבעולם ואיני מלמד את בני אלא תורה״, 10)— אומר ר׳ גמליאל: „יפה תורה עם דרך ארץ; וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה״. 11) ותחת שמלפנים אמרו רק: „ואל תתודע לרשות״, 12) „שלא יכון אדם להיות אצל שר העיר ואצל המשנה״, 13)—יאמר כעת: „הוו זהירים ברשות, שאין מקרבין לו לאדם אלא לצורך עצמן; נראים כאוהבים בשעת הנאתן, ואין

בהשפה המקומית היא השפה הסורסית; והשפה הבלולה הזאת שאלה את המלים האלה מגרת ביתה השפה הערבית.— הן לא נכחד ממני שיש להתעקש ולאמר שכל המלים שנזכרו בש״ם שם כמשותפות לאיזה לשונות מזרחיות, המה ילידי השפה העברית שנשתקעו בהשפות האחרות, ואחדים מהם כהמלים ״סלסלה ומטאטא״ הושאלו להשפה הערבית ונתבללו אח״כ בהשפה הסורסית. למתעקש כזה נוכל אמנם להשיב שעכ״פ כי האמתא דבי רבי תעיד בה, שגם דבריה שנמסרו לנו בראש השנה ומגילה, לא עברית נקיה המה, כ״א סורסית בלולה.— 8) עי׳ רש״י עבודה זרה י, סע״א: כתב ולשון של רומיים מאומה אחרת באה להן. ועי׳ בראשית רבה טז, ד: בשלשה דברים קדמה מלכות יון למלכות הרשעה... ובלשון.— 9) עי׳ ירושלמי סוטה רפ״ז.— 10) ס״מ קדושין.— 11) אבות ב, ב.— 12) שם א, י.— 13) אבות דר״נ

עומדים לו לאדם בשעת דחקו". 14)— הנה כי כן ופחד רבי לא היה פחד שוא ומגורתו באה, כי במותו לא יכול בית מדרשו, אשר נעתק לצפורי להחזיק עוד מעמד כמלפנים, והרבה מבחירי תלמידיו נדדו הלכו למו לבקש אוכל לנפשם; וגם הממשלה שנתה את טעמה לרעה לבית הנשיא ותדבר עמהם בלב ולב; והשנאה הלאומית והדתית, אשר שככה כמעט, התנערה מחדש ותמצא לה מסלות בלב השרים והיועצים אשר מלפניהם יוצא משפט ישראל וגורלו, ומני אז היתה העיר קסרין מחדש למגדל צופים לנאמני בית הנשיא, כאשר היתה מלפנים בימי אבותיהם של רבי, ור׳ אמי ור׳ אסי היו שני קרני האור הראשונים שהבקיעו מתוך חשכת הלילה שרבצה על היהדות שבקסרין, 15) לבשר את צאת שמש החבריא דרבנן בגבורתה, אשר האירה לכל העולם בכבודה, ולא ארכו הימים והתורה חזרה על אכסניא שלה בקסרין.

ח. רבנן דקסרין.

הרבה תורה למדתי מרבותי, ומחברי יותר מהם. 1)

האיש אשר בו בטח הנשיא באמונתו ובחכמתו ויבחר בו להעמידו לצופה בקסרין לראות את נטות רוח מושלי רומי אשר חליפות לו,—היה ר׳ אושעיא אשר היה מבית דינו של רבי 2) ואשר בו התאחדו ישוב הדעת ושכל מבריק כאחד, 3)— כשרונות הדרושים לאיש אשר יקח על שכמו משלחת נכבדה כזאת, וימצא שם את ר׳ אמי ואת ר׳ אסי אשר שולחו עוד מטעם ר׳ יהודה הנשיא ללמוד את השפה היונית. 4)—

בימים ההם ור׳ חנינא נאמן בית רבי מאז 5) ור׳ יהושע בן לוי המסור גם הוא לשלשלת הנשיאות, כמו שנבאר הלאה,

---

יא, מ״ב.— 14) אבות ב, ג.— 15) ראה לעיל הערה 9.—

ח. 1) מכות י, א.— 2) הרמב״ם בהקדמתו לס׳ הי״ד.— 3) עי׳ פסחים קנ, ב, ובראשית רבה יא, טוב טעם תשובותיו המחכמות להוגי דעות מבני הנכר.— 4) עי׳ בפרק הקודם.— 5) עבודה זרה י, ב.

היו עולים כפעם בפעם לקסרין להתיצב לפני המושל הרומי אשר כבדם מאד. 6) ויהי כראות ר' יהושע בן לוי שלעומת שישקיע את ראשו בצרכי הציבור כן תעזבהו תורתו לאט לאט, 7) ויעזוב את שאון עולם העשיה וישם פעמיו אל בית המדרש. וקרוב לשמוע שאז התודע שם אל ר' אושעיא אשר ידעוהו מימי שבתם אצל בר קפרא, 8) וכפעם בפעם נלוה להם גם ר' חנינא אשר בילדותו היה גם הוא משמש לפני בר קפרא, 9) ואשר כעת כבר היה לאדם המעלה עד שר' יהודה הנשיא מצאהו ראוי לשבת אחריו בראש בית מדרשו; ורק הוא בענותנותו עזב את כסאו לר' אפס דקשיש מיניה, ואשר בכל זאת לא חפץ להיות כבוף

---

6) ירושלמי ברכות פ"ה, סה"א: ר' חנינא וריב"ל עלין קומי אנתיפוטא דקסרין, חמתין וקם מן קומיהון, — א"ל: מן קומוי אילין יהודאי את קאים, — אמר לון, אפיהון דמלאכין חמית. — בראשית רבה ר"פ ל"ג: ריב"ל סליק לרומא, חמא תמן עמודין מכוסין בטפיטין... וכי הוה מהלך בשוקא חמא חד מסכן מכריך בחדא מחצלא... על אותן העמודים קרא: צדקתך כהררי אל... על אותו העני קרא: משפטיך תהום רבה... ושם עא, סס"ה: ריב"ל הוה סליק לרומא, וכיון דאתא לעכו (בחזירתו) נפיק ר' חנינא לקדמותיה, אשכחיה מטלע על ירכו, א"ל את דמי לסביך, והוא צולע על ירכו. — הבבלי מלמד על המדרשים שרומא המוזכרת שם היא רומי זעירא—קסרין, והמדרש השני משמיענו שזה היה בילדותו של ריב"ל בעת שהיה עוד עוסק בצרכי צבור, שאז היה הוא מזכיר את ר' חנינא דקשיש מיניה בתואר הכבוד "רבי" (יומא מט, א), ור' חנינא היה אומר לו עוד "את", דאילו בזקנותו בעת שעמד בעולם גדלו בארץ הדרום, היה גם ר' חנינא פונה אליו בכבוד "מרי" (ירושלמי תענית פ"ג, ה"ד, בעובדא דעצירת הגשמים). והנה אם נעוף את עינינו על מפת ארץ ישראל ונוכח שקסרין יושבת בין ארץ הדרום ובין העיר עכו שבצפונה של ארץ ישראל (גטין רפ"ק), וריב"ל בשובו מקסרין לארץ מושבו בדרום, לא היה צריך לפגוע בעכו. וע"כ קרוב לשער שהלך לקסרין במשלחת הנשיא היושב בצפורי, ובשובו לשם דרך עכו הסמוכה לה (ירושלמי גטין פ"א, ה"ב, ועי' בבלי שם ו, רע"ב) ובשורה בפיו, יצא ר' חנינא נאמן בית הנשיא לקבל שם את פניו. — 7) שמות רבה ו, ב; קהלת רבה ז, ז. —
8) ר' יהושע ב"ל, כדאמרן למעלה בפרק ב, ור' אושעיא—מועד קטן כד, א. —
9) ירושלמי נדה פ"ב, ה"ו. —

לאיש הגדול ממנו רק בשנים ולא בחכמה, ויהי בודד במועדו יחד עם לוי אבי נושא מאמרינו. 10) — ועוד נלוה להם אחד מגדולי החכמים ר׳ ז ע י ר א אשר לא ידענו את מולדתו ומעשהו. 11)— וכל אלה ראשי חכמי הדור התאחדו בחבורה אחת לשקוד על דלתות התורה והחכמה, ואף שהרכינו את ראשם לפני ר׳ אושעיא הגדול שבחבורה; שמלבד שהיה חריף בסברא כאחד מגדולי הראשונים, וחבריו לא יכלו לעמוד על סוף דעתו, 12)—היה גם צני דמלי ספרי, כי הוא היה המאסף והמסדר את המשניות הגדולות, עד כי קנה לו שם „אבי המשנה״ 13) ; הנה הוא לא התנהג עמהם בשררה כאשר היה בבית מדרשו של הנשיא וכיתר הרבנים ראשי הישיבות שבימיו הדורשים מאת תלמידיהם שיהיו שפתותיהם נוטפות מור בשעה שיושבים לפניהם, כי אם כחבר ורע התהלך עמהם. ואף שר׳ אמי הכיר בעצמו את מעלת ר׳ אושעיא וישב לפניו כתלמיד היושב לפני רבו, 14) הנה בבוא פעם אחד איש לבית המדרש לשאול דבר הלכה ויפרש את דבריו לפני ר׳ אמי, אשר לא אחר להשיבו את חות דעתו ; ור׳ אושעיא, אשר גם הוא היה באותו מעמד, לא חרה לו על כי הורה הלכה בפני רבו, וגם בראותו כי נטה בהוראתו מהמשנה שהיתה מקובלת אצלו מחכמי הדרום, לא רעם עליו פנים כי אם בשובה ונחת השיבהו מדעתו. 15) ומהנהגת ראש החכמים עם צעיר החברים 16) נוכל לשפוט בצדק את הכבוד והיקר שחלקו זה לזה יתר החברים אשר לא היו נופלים זה מזה בחכמתם. 17)

החבורה הזאת נקראת בפי בני דורה בשם „רבנן דקסרין״ וכל אחד מהם בשם „חבריהון דרבנן״. 18)

---

10) כתובות קג, ב.— 11) עי׳ סה״ד בערכו.— 12) עירובין רפ״ה.— 13) ירושלמי יבמות פ״ג, רה״ג ; קדושין פ״א, סה״ג.— 14) שם שבת פ״ג, סה״א.— 15) שם ביצה פ״ג, סה״א.— 16) המדה הטובה הזאת נתגלתה בטח בדברי ריב״ל: עשרה שיושבין בדין קולר תלוי בצוארי כלן. ומפרש הש״ס : לא נצרכה אלא לתלמיד היושב לפני רבו (סנהדרין ז, ב).— 17) עי׳ נדה כה, א: הא ר׳ אושעיא, הא ר׳ יהושע ב״ל,—ולא יפליא ביניהם ; ירושלמי שבת ספ״ד : ריב״ל הוה ליה קילוס, הורין לו ר׳ חנינא; כלאים פ״ט, ה״ג: ר׳ חנינא שאל לריב״ל. ועי׳ לעיל הערה 6.— 18) השוה

והעיר קסרין חדשה כנשר נעוריה ותהי עוד הפעם למרכז התורה, ומרחוק ומקרוב נאספו אליה תלמידים רבים עד כי לא הספיק להם המקום: 19) אלה אשר במות רבי חסר להם משען לחם, ואלה אשר לא השפיקו בלימודי בית המדרש של הנשיא מבית רבי, שרק המשנה האחרונה הערוכה בידי רבי היתה להם חותם התורה שבעל פה.

ויהי כאשר הפקד מקום ראש הישיבה אשר בצפורי במות ר' אפס, ור' חנינא מצא אז שעת הכשר למלא את מקומו, כדבר ר' יהודא הנשיא בצואתו האחרונה, וישב לצפורי להשתקע שם, ויהי שם לראשונה רק מורה ודאין, ואחרי כן הוקם מטעם הנשיא 20) לשבת ראש בבית מדרשו. 21)

את הבבלי יומא עח, א: זעירא בר חמא אושפיזכניה דר' אמי ור' אסי ור' יהושע בן לוי ודכלהו רבנן דקסרי; ירושלמי תרומות פ"י ה"ג: כשהיינו הולכים אצל ר' הושעיא לקסרין ללמוד תורה; שם שבת רפ"ג: בעון קומי ר' זעירא ור' הושעיא ור' חנניה חבריהון דרבנן; ויקרא רבה כא, י: ר' חנניה (ובפסיקתא דרב כהנא אחרי, אותו הענין ע"ש חנינא) ור' יהושע ב"ל חברין דרבנן.— ומכאן תשובה להרז"פ בספרו מבוא הירושלמי שהחליט שר' חנניה חבריהון דרבנן היה בדור השלישי של האמוראים, ורבנן דקסרין החלו את פעולתם רק מדור הרביעי והלאה. – 19) עירובין בבלי וירושלמי ראש פרק ה.— 20) עי' דדו"ד ח"ג רפ"ה.— 21) בכדי לרדת לעומק של דברי ימי העת הזאת בחיי ר' חנינא, עלינו להעתיק בשלמותם את דברי הש"ס כתובות קג, ב: בשעת פטירתו של רבי אמר... חנינא בר חמא (הוא ר' חנינא סתם) ישב בראש. לא קיבל ר' חנינא, שהיה ר' אפס גדול ממנו שתי שנים ומחצה. יתיב ר' אפס ברישא, ויתיב ר' חנינא אבראי, ואתא לוי ויתיב גביה. נח נפשיה דר' אפס, ויתיב ר' חנינא ברישא, ולא הוה ליה ללוי איניש למיתב גביה, וקא אתא לבבל. והיינו דאמרי לו לרב: גברא רבה (לוי) איקלע לנהרדעא... אמר: שמע מינה נח נפשיה דר' אפס, ויתיב ר' חנינא ברישא, ולא הוה ללוי איניש למיתב גביה, וקא אתא.— מהצעת הסיפור הזה נראה אמנם לכאורה: א) שכל הימים שישב ר' אפס בבית המדרש בצפורי בראש, ישבו שם גם ר' חנינא ולוי, עד אשר מילא ר' חנינא את מקום ר' אפס, שאז עזב לוי את צפורי; ב) שלו ידע רב שר' חנינא ולוי לא עזבו זה את זה כל הימים ההם, כי אז לא היה מחליט שר' אפס מת וכו'.— ובכל זאת אחרי שלא מצינו ר' חנינא אחר בדור

או כאשר הוקם ר׳ חנינא על לשבת בראש בית המדרש, ולוי אבי נושא מאמרינו, אשר ישב עמו עד כה כרע וכאח, לא חפץ אמנם לישב לפני גבר עמיתו ואיש כערכו כתלמיד היושב לפני רבו. 22)— אז עזב לוי את ארץ ישראל וילך להשתקע בארץ בבל, 23) אחרי אשר נסמך בידי ר׳ גמליאל ברבי, 24) ויהי נקרא

ר׳ הושעיא וריב״ל, מלבד ר׳ חנינא בר חמא הידוע בשם ר׳ חנינא סתם, החלטתי שהוא הוא הר׳ חנינא שהיה בחבורת הרבנן דקסרין, שממקום שבתו התמידי בצפורי התודע עליהם לקסרין כפעם בפעם, ואולי מפני זה היה נקרא לפעמים בשם ר׳ חנינא דקסרין (שה״ש רבה א, ספ״ב). ושקודם שישב ר׳ חנינא בראש היה רק מ ו ר ה ו ד א י ן, דבר חדש שלא נזכר בש״ס שם,—החלטתי בכדי להשוות את הבבלי שאנו עסוקים בו עם הירושלמי רפ״א דביצה: ר׳ חנינא הורה לצפוראי... מן קומי אילין תרין מיליא נחת ר׳ יוחנן מן צפורין לטבריה, אמר, מה א י ת י ת י ן לי הדין דיינא סבא.— שמסגנון לשונו נראה, שלעת זקנותו היה ר׳ חנינא בצפורי כמורה הבא רק לדון ולהורות. אולם בכדי דלא לשויה לרב כטועה ולהעמיד את החלטתו על מכונה, עלינו לאמר שידע רב שאמנם היה לוי כפוף לר׳ אפס, כדאמר שם בבבלי הלאה, ולא מפני איזה פניה עצמיית עזב את ר׳ אפס ויתיב גביה דר׳ חנינא, כי אם מפני כבודו של ר׳ חנינא רעו להיות לו צותא, וע״כ היה רב בטוח שבכל זמן שר׳ חנינא היה בודד במועדיו וכפעם בפעם היה שב מקסרין לצפורי, לא היה לוי עוזב אותו מלהתועד עמו בבואו כחבר ורע (עי׳ רש״י שבת נט, ב), ורק כאשר יתיב ר׳ חנינא בראש ולוי לא חפץ להכניע ראשו לפני איש שאיננו עומד בחכמתו למעלה ממנו וגם צותא לא היה לו עוד, אז רק אז תעלה על דעתו לעזוב את צפורי ולשום פעמיו לבבל.— 22) עיין הערה שלפני זה.— 23) שבת נט, ב; כתובות קג, ב.— כפי הנראה נתישב בנהרדעא (ראש השנה כד, ב; עבודה זרה מג, ב), וקבע שם בית מדרש (זבחים קטו, א: תנא דבי ר׳ לואי. ובכה״נ פירש״י בעירובין יט, א: בבית מדרשו. אמנם גירסת רש״י שם והש״ת: דבי בר לואי. ומצינו עוד קידושי דבי לוי (לעיל ס״פ „המשנה ודורשיה״ הערה 15, 16). ויש לשער שהשם הזה ניתן לה עוד מלוי בעצמו, וגם בדורות הבאים לא זז ממקומו בלא שם התואר רבי, וכמקרה הזה היי׳ גם לקריאת שם ר׳ יהושע בן לוי.— 24) ירושלמי תענית פ״ד ה״ב: מן דדמיך (רבי יהודה הנשיא) בעי בריה ממניתיה (לר׳ חנינא. ע״ש בגליון הש״ס) ולא קביל עלי׳ מתמניא... עד זמן דתמני ר׳ פס דרומיא קמיה, והוה תמן חד סב (הוא לוי בר סיסי, ראה למעלה פרק ב הערה 6), אמר

גם הוא מאז בשם הכבוד להחכמים המוסמכים „רבי". 25) ואז, כפי ההשערה, היתה את לבב ר' לוי לקחת עמו גם את ר' יהושע בנו, אך ר' יהושע לא נאות לו, באמרו: אין תורה כתורת ארץ ישראל, ואין חכמה כחכמת ארץ ישראל, שם מקרא משנה ותלמוד ותוספתא ואגדה. 26)— כי אמנם אם נתבונן היטב אל מאמרי ריב"ל שנשארו לנו באוצר שני התלמודים והמדרשים, נראה כי לא רצתה נפשו בפלפול הבבליים ודרכי חדודיהם רחקו ממנו, כי אם בתורת רוב חכמי ארץ ישראל חפצו, אשר אם שלא יעמיקו חקר, הנה כל דבריהם פשוטים ומתקבלים על הלב והשכל, כאשר נבאר בפרשה השניה אי"ה. וישאר ריב"ל בסוד יתר הרבנן דקסרין להביא את דרישת המשנה והארתה על ידי המשניות החצוניות אל מדרגת השלמות אשר תשאר לדור אחרון. וגם אמנם נראה הדרם על פני פעלם אשר שרש בתורה שבעל פה נוטעו, ועל ענפי הנוע הזה נראו נצני התלמוד בכל תקף הדרם והתפתחותם.— ואף כי לא נוכל לכנות את החבורה אשר בקסרין בשם מיסדי התלמוד במובנו הרחב, אשר כימי המשניות גם ימיו; 27) הנה ניתן כבוד להאמת אם נאמר, שרק מידם היתה זאת כי התלמוד להתרקם ולהתפתח בתמונתו אשר אנו רואים אותו כהיום הזה. וכשם שר' אושעיא נקרא „אבי המשנה", אם כי לא הוא היה מחוללה ומולידה, וגם לא הוא היה האחרון באסיפת הבריתות; כי אם לאשר עשה את הסדר ואת המעשה היותר נכונים שבהן, ויתן להם את חותם צורתן האחרונה, והבאים אחריו רק הוסיפו על סדר משנתו, אבל לא גרעו ממנה ולא החליפו את סדרה והערכתה; הלא כן בצדק נכנה

אין חנינא קדמיי אנא תנין, אין ר' פס דרומיא קדמיי אנא תנין. וקביל עליה ר' חנינא מתמניא תליתאה.— ואחרי שלמדנו מירושלמי סנהדרין פ"א: שאין קורין למנויי סמיכותא,—אנו יכולים להחליט שבעת שנתמנה ר' חנינא כבר היה לוי בר סיסי סמוך. ועי' דדו"ד ח"ב רפ"ה הערה שניה.— 25) ירושלמי ברכות פ"ב, ה"א; קהלת רבה יב, יג: כד דמיך ר' לוי ב"ס: ויקרא רבה ב, ג: ר' אחא בר ר' לוי ב"ס, ועי"ש ס"פ כ"ז.— 26) בראשית רבה טז, ד.— 27) ע' דדו"ד ח"ב פי"ב.—

את החבורה אשר בקסרין בשם „אבות התלמוד“, גם כן במובן הזה. כי הנה אם נשקיף על בית ההלכה שבש״ס כאשר יצא משוכלל ומפואר מתחת יד הבונים בחברת הרבנן דקסרין, אשר ריב״ל לקח בו חלק כאחד מהם, נראהו נכון ונשא על עמוד איתן, אשר גם כל הרוחות והשיטות שעברו עליהם עד אשר נחתם התלמוד לא הזיזו אותם ממקומם, והנם עומדים מוצקים עד היום הזה. 28) אמנם לא עלינו להציב גבולות להלך רוח כל אחד ואחד מהחבורה, אשר רק ר' יוחנן היה יכול להתפאר כי למד לב כל אחד מהם וחכמת כל אחד מהם. 29) אנחנו נפן רק אל ר' יהושע בן לוי אשר מבעד למאמריו ופתגמיו המפוזרים בשני התלמודים ובמדרשים תתראה לפנינו תמונתו הרוחנית בעצם זהרה, עם כל רשמי שיטותיו בהלכה, אשר הרוח השורר בחבורת רבנן דקסרין דובר גם בהם. הם הראו עליו את פעולתם, והם

---

28) ואולי זה הוא סוד ההגדה שבסוף פרק שביעי ממסכת כתובות, ותוכנה הוא: ששיטותיו ודעותיו של ר' יהושע בן לוי—חותם תכנית התורה השלמה של דרישת המשנה כפי שנחקרה מהרבנן דקסרין, האצורה באלפי מאמרי ריב״ל השמורים לנו בהתלמודים והמדרשים שכם אחד יתר על מאמרי שאר החבריהון דרבנן,—הטבועים על יסודי הגיון שלא יזוזו ממקומם (לא איתשל אשבועתא) ועומדים כעמודי איתן מול מתנגדיהם (בעלי ראתן), ואשר העלו עליו לוית חן בעודו עלי אדמות,—לא נפקד עליהם גם פקודת כל השיטות והדיעות הנוצצות והנובלות בכל דור ודור, ויחזיקו להם מעמד בגן עדן הנצחיי של בעלי התלמוד, ולא נתנו לחרב הבקרת לכלות בהם. ולולי דעת הקהל שהכירה את הבקרת כהכרחיית לחופש ההגיון בהוראת המעשה, כי אז היו חותמים את תורת דרישת המשנה בלימודיהם, אשר היו דים להיות עולם התלמוד קיים עליהם (לא נראתה הקשת בימיו). ואמנם כן, אך שבימיהם פנו לפניהם את מקומם הרבה מהוני דיעות אמתיות—סמל דמות אליהו,—אשר בכל דור ודור בוחרים המה בתורה שלמה ותמימה אשר עליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע; הנה לא נחה מהם דעת בעלי הדרישה החפשיית,—סמל דמות ר' שמעון בן יוחאי התורם מתרומת תורה שלמה של ר' עקיבא (גטין סז, א),—אשר עד היום הזה יחזיקו במעוזם כי דרישת התורה, אך כי ברוח דור הולך היא כימי השמים על הארץ.— 29) עירובין נג, א.—

השפיעו עליו מסובב.— ועם כל שרטוטי דעותיו והשקפותיו הפרטיות במדות ובמוסר, אשר הוא יקח בהם חלק בראש מיסדי האגדה בתמונתה היום.

עד כה עזרנו ה׳ לגלות מאוצרות התלמודים והמדרשים שפוני טמוני חמר רב לבנין תולדות בתי המדרש בקסרין בתקופתם הראשונה, וראשית התיסדות חבורת גדולי החכמים הנודעים בשם „רבנן דקסרין״, שמהם דרך ככב ר׳ יהושע בן לוי אשר בשמו נדגל במאמר הזה. לא הלכנו בעינים עצומות בעקבות הסופרים שלפנינו וגם לא התוכחנו עמהם הרבה, ורק במקום אשר ההכרח אלצנו להעיר בקצרה על איזה מהם, אשר מפני שלא יכלו למצוא את השויון הנכון בין איזה מאמרים או זכרונות בספרות התלמודית והמדרשית שלכאורה יתנגדו זה לזה, שבשו את נוסחאות הספרים ויתקנו אותם כחפצם במחשבה קודם למעשה, או נטו ברמות רוחא מדרך המפרשים הראשונים אשר תלמידיהם אנחנו ומימיהם אנו שותים וע״כ עלינו לבחור כראשונה בהם ובמשנתם. בנין התולדה הזאת העומדת לפנינו כלולה בהדרה, לא על אבני אומד יסדנו אותה ולא בהשערות הצבנו דלתיה, מוצקים המה פנותיה מאבני מאמרי ש״ס ומדרשים ואחיזים בחבלי מהלך דברי ימי העת ההיא; ערוכה בכל לפי רוח הגזרה והבניה של מפרשי התלמוד הראשונים, ושמורה מהבקרת הנאמנה, אשר לא תרחק כי אם תקרב את המרוחקים בזרוע ע״י הסופרים שלא שמשו כל צרכם וירבו מחלקת בכתוב תולדות ישראל.

ו. ארחות צדיק.

אמר לו אליהו—לרשב״י—כדאי הוא ר׳ יהושע בן לוי לראותך, צדיק הוא. 1)

מפני איזו סיבה לא נודעה לנו, ואולי מפני שהרגיש ריב״ל בנפשו שכחותיו הרוחנים כבר נתפתחו במדה הראויה ושכריסו כבר נמלא בגמרא וסברא, וידע כי כבר הגיע זמנו ללמד את כל אשר למד, 2)— ור׳ יהושע בן לוי עזב את קסרין וישב כלוד

ו. 1) מדרש תהלים ס״ט לו.— 2) עי׳ קהלת רבה סדרא תליתאי פ״ו.—

עיר מנוריו מלפנים. 3) ויהי שם שוקד בתורה מאד 4) ומתנהג בקדושה יתירה. 5) וכשם שהיה נאה דורש: אמר להם הקב״ה לישראל אתם גרמתם להחריב את ביתי ולהגלות את בני, היו שואלים בשלומה ואני מוחל לכם, מה טעמו: שאלו שלום ירושלים וגו׳. 6) — כך היה נאה מקיים, ויהי עולה כפעם בפעם עם אחוזת מרעיו לשאול בשלום ירושלים. 7) ובשובו העלה עמו פתגמי מוסר נאוים מאנשי ירושלים, 8) והעיד משום קהלא קדישא דבירושלים. 9) ושמו הטוב של בית מדרשו שהיה ידוע בשם „מתיבתא רבה" או „בי כנישתא רבה" דלוד, 10) הלך למרחוק ותלמידים רבים נהרו אליו מכל אפסים, ובראשם ר׳

---

3) ירושלמי תענית פ״ג ה״ד: ר׳ יהושע ב״ל אחית מטרא לדרומא... דרומאי לבהון רכיך ושמעין מילא דאוריתא ומתכנעין.— ומדמצינו שבמקום שיאמר הבבלי (פסחים סב, ב): ר׳ שמלאי אתא קמיי דר׳ יוחנן... אין שונין לא ל ל ו ד י ם ולא לנהרדעאים.— יאמר הירושלמי שם: מסורת בידי מאבותי שלא ללמד אגדה לא לבבלי ולא ל ד ר ו מ י שהן גסי רוח ומעוטי תורה.— ובהצטרף לזה עוד את האמור בירושלמי סנהדרין פ״א ה״ב: ומפני מה אין מעברין בה (בלוד), א״ל שהן גסי רוח ומעוטי תורה,— אותו הדבר שנאמר על הדרומיים, החלטתי, בעקבות הרז״פ בראש ספרו מבואות הירושלמי, שריב״ל בהיותו כבר לאיש מורם מעם היתה ישיבתו בלוד—דרום. והנה הדר׳ קאהוט בס׳ ערוך השלם ע׳ דרום ישב גם כן על מדוכה זו ויאמן בזאת, באמרו כי לא לפני ריב״ל חנף יבוא לספר ככה בגנת הדרומיים גסי הרוח ומעוטי התורה.—אולם אי משום הא לא אריא, שבימי ריב״ל שהדרומיים היו עוד שלוים ושקטים ובתוכם גדולי דעה אנשי הרוח. עמד עוד טעמם בם ויהיו למופת. לא כן בימי ר׳ שמלאי ור׳ יוחנן שאז נתדלדלה ארץ הדרום, כמו שנכתוב הלאה, ועריה נשארו שוממים מבלי חכמים באי בתי המדרש, והשרידים היחידים שנשארו עוד שם, גם לבם אמנם בזכרם את כבודם מימי קדם, אך התורה מאין תמצא להם.— 4) בבא בתרא קטז, א: ריב״ל לא אזיל לבי טמיא אלא לבי מאן דשכיב בלא בני.— ופרשב״ם: לבי טמיא, לבית המת להתאבל עליו... לפי שלא היה רוצה להתבטל מלמודו.— 5) ירושלמי תענית פ״ד, ה״ו: ריב״ל צייס תשיעי ועשירי.— 6) ס״פ השלום הנספח למס׳ דרך ארץ זוטא.— 7) ירושלמי מעשר שני פ״ג, ה״ג.— 8) פסחים קי״ג, סע״א.— 9) ראש השנה יט, סע״א.— 10) ראה בפרק „סיפורים והגדות" סי׳ ז.—

שמואל בר נחמני, שהעיד על עצמו שכל תורתו הוא מפי רבו זה; 11) ר' יעקב בר אידי, 12) אשר בשום לב התבונן אל כל מעשיו והוראותיו של ריב"ל ויהי לו לאור לנתיבותיו; 13) ר' שמעון בן פזי ור' סימון, אשר מחויבי תודה אנחנו להם בעד הרבה ממאמרי ריב"ל שהביאו אל בית אוצר ההלכה וההגדה. 14) ויש שהיי הולכים אליו לשמוע רק דברי הגדה אשר הצטיין בהם ביתר שאת. 15) וגם חכמי בבל באו לדרוש תורה ממנו, כר' אחא בר חנינא 16) ורבה בר מרי. 17) ויש שריב"ל היה מגיד לפניהם הלכות הנוגעות לארצם ביחוד. 18) ויהי ממנה ומכמיך את תלמידיו שנמרו חק לימודם, לדון ולהורות וליתר הדברים הצריכים סמיכה, 19) וגם גדולי חכמי הדור כר' יוסי בן נהוראי פנו אליו בשאלות. 20) אמנם הוא בענותנותו ותם רוחו יש שלא היה נשען על דעתו וישלח את הדבר הקשה לפני ר' אליעזר הקפר, 21) ויהי נכוה אליו כפעם בפעם לראות את המעשה אשר יעשה ותהי לו לתורה. 22)

והנה אם נתבונן לחקר מאמרי ר' יהושע בן לוי נראהו כתמונת משנה אמתית מאביו לוי בר סיסי, כי הפלפול והחידוד לא נשמעו בבית מדרשו, ורק המשניות 23) וביאורם על פי דרכי ההגיון והסברא הישרה היה הענין האחד אשר נתן לבני ישיבתו לענות בו. וגם המקרים החדשים ילדי היום נפתרו באופנים קלים ופשוטים, כאשר נבאר בפרשה השניה ברצות ה'. ותהי תכונת הלימוד בבית מדרשו של ריב"ל ההפך מתכונתו בהישיבה שבעיר צפורי אשר בה ישב ר' חנינא בר חמא בראש, שהצטיין

---

11) ירושלמי ראש השנה פ"ד, סה"ד. — 12) עי' ב"מ כה, ב. — 13) עיין עירובין מו, ב: יבמות ס, ב. — 14) עי' סדר הדורות בערכו. — 15) בבא קמא כה, א. — 16) חולין קלג, ב. — 17) יומא עה, א. — 18) עי' תוספות סוכה מד, סע"א. — 19) ירושלמי סנהדרין רפ"א — 20) חולין נז, ב. — 21) שם נו, ב — 22) עבודה זרה מג, א. — 23) והיו בידו גם משניות חצוניות שלא נכנסו באחד מקובצי המשניות שבימיו (נדה מ, א; זבחים קטו, א, לגירסת רש"י: תני בר לואי. ועי' בבא קמא פב, רע"ב).

בפלפולו שכם אחד על בני דורו 24) ובמשניות החצוניות שם לבו רק לעתים רחוקות. 25) והנה כל עוד שר' חנינא ישב בראש היתה ישיבת ריב"ל בלוד עומדת בפריחתה, כי כמו שאוהבי הפלפול היו רבים, כן היו גם רבים הנוהים אחרי הבריתות, אשר יתר שאת להן בביאור משנתו של רבי, ויתר עז להם על הפלפל שיש לפון באמתתו. עד אשר נעתקה בית מדרשו של הנשיא לעיר טבריה ובראשה ישב ר' יוחנן, שבו התאחדו ידיעה ברורה בהמשניות החצוניות שקבל מר' אושעיא, וגם שכל חד ומבריק, 26) ואשר על כן הפיק רצון מכל מפלגות דורשי התורה, ויהי בית המדרש שבטבריה למרכז הראשי לכל מי שנפשו חשקה בגמרא ובסברא, וכמעט שהכריע את יתר הישיבות שבערי הגליל. ומני אז נראה גם ישיבת לוד הולכת הלך ודלה ותלמידיה עוזבים אותה אחד אחד לכת לטבריה, וגם ר' יעקב בר אידי 27) ור' שמואל בר נחמני 28) נלוו עמם. ואולי היתה עוד בעוכרי בית המדרש של ריב"ל סחר העיר לוד שירד פלאים, ותחת שמלפנים הצטיינה בסחרה ומרכלתה ותהי יחידה במלאכת מין חביות ידועה, 29) ותגרי לוד היו נודעים לשם, 30) הנה מאז שמו הרומאים את מושב הממשלה בקסרין, נשאו ערי הגליל את ראשם, ושוקי המסחור נעתקו לטבריה 31) ולצפורי, 32) ומקוה הסוחרים והירידים—לעזה, עכו

---

24) כתובות קנ, ב: א"ל ר' חנינא לר' חייא... אם ח"ו נשתכחה תורה מישראל מהדרנא לה מפילפולי.— 25) עי' דור דור ודורשיו ח"ג ע' 48.— 26) עירובין בבלי וירושלמי רפ"ה: א"ר יוחנן י"ב תלמידים היו לו לר' אושעיא ברבי וי"ח ימים גדלתי ביניהן ולמדתי לב כל אחד ואחד וחכמת כל אחד ואחד.—כל קביל די רוח יתירה בו, ואין שכל חד ומבריק יותר מזה.— 27) ירושלמי ברכות רפ"ב: ר' יוחנן הוה מסתמיך על ר' יעקב בר אידי.— 28) שם תרומות רפ"ח: ר' יודן נשיאה ור' שמואל בר נחמני נחתין למסחי בדימוסין דטבריה. ואולי הלך לשם יחד עם ריב"ל.— 29) כלים פ"ב.— 30) בבא מציעא נא, ב; תוספתא פסחים פ"י, סה"ז.— 31) בראשית רבה עט, ו; תוספתא עירובין פ"ה; מועד קטן יג, ב.— 32) בבא בתרא עה, ב. אמנם כן מהנעת הש"ם שם: תניא אמר ר' יוסי אני ראיתי צפורי בשלותה

ובוטנה, 33) ויושבי ערי הדרום בכלל נתדלדלו מעט מעט ונתרששו מאד, עד כי בימי זקנותו של ריב״ל בעת שדרש להם ר׳ ש מ ל א י מלוד 34) : שחייב אדם להחליף שמלותיו לכבוד מועד ושבת, געו כל העם בבכיה, כי לא היו להם חליפות בגדים, 35) ועל העת הזאת יתכנו דברי ריב״ל : קשים מזונותיו של אדם י ו ת ר מקריעת ים סוף. 36)

יהי כה או כה, והנה אנו רואים את ר׳ יהושע בן לוי עוד הפעם ובידו מקל נודדים, והוא עוזב את עירו ואת בית מדרשו והולך לטבריה 37) לבלות שם את שארית ימיו, כפי הנראה, אצל בנו ר׳ י ו ס ף אשר נתחתן בהנשיא. 38) וינחל שם כבוד גדול מאת ר׳ יוחנן ראש הישיבה, אשר קראהו ב ר ב י, 39) וירכיבהו

וכו׳.— נראה להדיא שכבר בימי התנא ר׳ יוסי נדדה שלותה של צפורי וסחרה לא היה לה עוד.— אולם תיובתא קא חזינא הכא, דהא ר׳ יוסי לא היה בזמן הבית (תוספות עירובין רפ״ח), והוא לא היה יכול לראות את צפורי בשלותה רק אחר החרבן, שאמנם, כפי שיגידו לנו כותבי דברי הימים ההם, לא נגע בה לרעה. ואם כן מתי ראה אותה בחורבנה, הלא בימי בר כבנא לא שמענו שהתערבה צפורי עם המתקוממים בביתר, וככל אחיותיה הערים הגדולות שבארץ ישראל עמדה מרחוק, ובמשך זמן קצר בערך אנו רואים אותה עומדת בפריחתה, והישיבה הראשית של ארץ ישראל נעתקת לשם, והיא עיר גדולה מאד, עד שבלילה אחת נחתרו בה שלש מאות בתים (ירושלמי מעשר שני רפ״ה).— ע״כ קרוב לאמר שהמלה „תניא״ היא ט״ס, ור׳ יוסי זה הוא האמורא שבדור הרביעי, שבימיו אמנם נחרבה צפורי על ידי ארסקינוס. עי׳ מבוא הירושלמי להרז״פ פרק ראשון, ד, ב.— 33) ירושלמי עבודה זרה פ״א ה״ד.— 34) פסחים סב, ב.— 35) ירושלמי סוף מסכת פאה.— 36) בראשית רבה כ, ט. ושם ר״פ ל״ז: כקריעת ים סוף, ובפסחים קיח, א, המאמר הזה בשם ר׳ אליעזר בן עזריה. ע״כ נראה שהגירסא שבפ״כ היא העיקר, שריב״ל אשר ראה במקומו את העוני בשבט עברתו הקשה, הוסיף על פתגמו של ראב״ע לאמר, שאם קשים היו בימי ראב״ע כקריעת ים סוף, קשים הם בימי עוד י ו ת ר מקי״ס.— 37) בראשית רבה נד, ה: כד אתא ר׳ יהושע ב״ל לטבריה.— 38) קדושין לג, ב.— 39) שם פ, ב.— ראשוני המפרשים יבארו את התואר ברבי „גדול הדור״, (עי׳ להלן פרק הגדות ומעשיות סי׳ ז, ח), או שהוא קיצור מן „בן רבי״, וכוונתו גדול בן גדול. עי׳ סדר הדורות

אלוף לראשו; 40) ור' ח י י א ב ר א ב א, אחד מגדולי תלמידי ר' יוחנן, שרתהו כאשר ישרת התלמיד את הרב. 41) וכפי הנראה היה מטיף גם הוא לפני תלמידי בית המדרש חליפות עם ראש הישיבה, ועי"כ יש אשר ברבות הימים נשכח מי הוא מהם בעל השמועה. 42) ודעתו היתה המכרעת בדברים העומדים ברום עולם היהדות. 43) אמנם הוא בתמימותו לא השתמש בכחו זה גם לטובת 44) בני שבטו הלוים, אשר התימר בכבודם 45) ובכל עת מצוא דרש בשבחם, 46) ולא נשא להם פנים בעת שדעתו לא היתה עמם. 47) ובגודל ענותנותו לא חדל מלשאול לפעמים את הדבר הקשה מר' יוחנן וגם מריש לקיש. 48) ויגיע עד זקנה ושיבה ויהי ידוע בשם „זקן אחד". 49) ויהי לו למשיב נפש לראות גם את בני בניו עוסקים בתורה. 50) ובלא ספק גם שם מנוחתו כבוד.

בערכו. ומר מענדעלסזאהן במאסף „האשכול" קראקא תרנ"ח, דף 158, ישער כי התואר ברבי נבנה מן „בי רב" והיו"ד הוא יו"ד היחס, כמו בבלי, גלילי, והמכון הוא כמו התואר **Scholasticus** בלשון רומי, שביאורו שוקד בעצמו על בתי המדרש וגם ראוי להרביץ תורה ברבים.— 40) ירושלמי ביכורים פ"ג, הס"ג: לא כן אולפן רבי; עבודה זרה פ"ג, ה"ז: יפה לימדני רבי.— 41) ירושלמי שבת פ"א רה"ג.— 42) ברכות כח, סע"א. ויש שאמר פעם על שם האחד ופעם על שם השני: שם ח, ב; סא, סע"א: אסור לעבור אחורי ביהכ"נ וכו'. מגילה ג, א; סנהדרין מד, סע"א: אסור לאדם שיתן שלום וכו'.— 43) ירושלמי ברכות פ"ג, ה"ד: ביומוי דריב"ל בקשו לעקור את הטבילה הזאת מפני נשי הגליל וכו'.—והדעת נותנת שהיתה זאת בעת ישיבתו בטבריה אשר בגליל.— 44) עי' חולין מט, א: ישמעאל כהנא מסייע כהנא.— 45) ירושלמי עבודה זרה פ"ה, ה"ט: מימי לא ברכתי—בתורה—לפני כהן, ולא הנחתי לברך ישראל לפני.— 46) שמות רבה ספ"ה: שבטו של לוי פנוי היה מעבודת פרך; במדבר רבה רפ"ג: ושבטו של לוי בזכות מה יצאו וכו'; מדרש תהלים א: מכל שבטו של לוי וכו'.— 47) ירושלמי מעשר שני פ"ה, ה"ג.— 48) בראשית רבה ס"פ מז, ונ"ד, ה. ובמכות ב, רע"א: אריב"ל אר"ש בן לקיש וכו'.— ולאנס הסגירו המדפיסים את המלות „ארשב"ל", וגם בס' בית ועד לחכמים החליט שהוא ט"ס, דריב"ל קשיש מר"ל וכו'.— 49) ב"ק פב, א— 50) ירוש' שבת פ"א, רה"ג.

פרשה שניה.

שיטותיו, דעותיו והשקפותיו.

ר׳ יהושע בן לוי אמר... מקרא, משנה, הלכות, תלמוד, תוספתות, אגדות ואפילו מה שתלמיד ותיק עתיד לומר לפני רבו, כלן נאמרו למשה בסיני. 1)

א. בהלכה.

אמר ריב״ל: לעולם ירוץ אדם לדבר הלכה. 2)

שיטותיו של ר׳ יהושע בן לוי בדרישת תורת חקי המעשה המסורים לנו בעל פה—שקורא לה „הלכה״,—שהתפתחו על ברכי חכמי הדרום, שהיו נהירין להם שבילי המשניות הקדמוניות יתר על משנתו של ר׳ יהודא הנשיא; והתרקמו בבית המדרש אשר בקסרין, ששם אחרי כל ההרפתקאות, התקונים והשינויים דעדו על משנתו של רבי, עמדה היא במלחמת קיומה ותתקבל ליסוד תורת היהדות עד עולם, והמשניות החצוניות העמדו רק לשרת לפניה,—שיטותיו אלה קבלו צורתם המסוימה, צורת התלמוד—במובנו הרחב: תורת משא ומתן שבההלכה—בתכונתו שנתנה לו בבית מדרש הרבנן דקסרין, אשר יכך עוד לאש ביסוד הגיונו לרגל המקראות והמשניות הברורות, מהם לא יזוע ורק עליהם יבנה את כל מעליותיו.

בית חקי המעשה שבתורה שבעל פה הנשענת על עמוד ברזל המשנה, 3) היא המשנה הידועה של ר׳ יהודה הנשיא והבריתות 4) השומרות לראשה, שבהן עקרי כל התורה המסורה, ובהמוטה ימוטו עמה כל יסודי היהדות כלה.— הבית הזאת, לפי

א. 1) ויקרא רבה ר״פ כב.— 2) ברכות י, א.— 3) ויקרא רבה כא, ספ״ה.— 4) בעירובין י, סע״א, שעל אחת הבריתות נאמר: אין הלכה כאותה משנה.—

חכמת הגזרה והבניה של בתי מדרש העת שבה נראתה פעולת ריב״ל בתקפה, כוננה על ארבעה יסודות: על שתי סדרי המשנה (הש״ס), על ההלכות, על המדות ועל התלמוד. 5)

על הש״ם כיצד?—גם המשנה הצרופה בכור המשניות החצוניות, חסרה עוד גמר מלאכה: לישר את הדוריה, לפרש את סתומותיה, והעיקר לערות את מקורי יסודי הגיונותיה.— במקצע הזה הננו רואים את ר׳ יהושע בן לוי עומד על משמרתו והנהו משתדל להעמידה על יסוד טעמים מוצקים: א) מדרשות הכתובים עפ״י המדות ויסודי ההגיון, המקובלות לו בטח מהתנאים

---

5) ויקרא רבה רפ״ג: רבי יצחק (בימי נושא מאמרנו, שמלבד שר׳ בנימין בר יפת תלמידו של ר׳ יוחנן בא לדון לפניו (ירוש׳ סנהדרין רפ״א), ואיננו ר׳ יצחק סתם דאגדתא שנזכר בבריתא שהובאה בפסחים קיג, סע״ב) פתח: טוב מלא כף נחת ממלוא חפנים עמל ורעות רוח (קהלת ד),—טוב מי ששונה שני סדרים (בטח יש לקרות: ששה סדרים,—ור״ל ששה סדרי משנה) ורגיל בהם, ממי ששונה הלכות ואינו רגיל בהם, אלא ורעות רוח, רעותיה דמתקרי בר הילכן; טוב מי ששונה הלכות ורגיל בהן, ממי שהוא שונה הלכות ומדות ואינו רגיל בהן, אלא ורעות רוח, רעותיה דמתקרי בר מכילתן; טוב מי שהוא שונה הלכות ומדות ורגיל בהן, ממי שהוא שונה הלכות ומדות ותלמוד ואינו רגיל בהן, אלא ורעות רוח, רעותיה דמתקרי בר אולפן.— מהצעת סדר יסודי התורה שבעל פה שבמאמר המדרש הזה: משנה, הלכות, מדות ותלמוד, נראה שלא היתה כונתו על ההלכות המסורות שמהם הושתתה המשנה, ולא על המדות שהתורה שבכתב נדרשת בהן, שבשניהם קדמו להמשנה המסודרה; כי אם על ההלכות במובן, כללי הכרעת ההוראה למעשה בדיני המשנה, „שיש הרבה משניות דאמרינן הא מני פלוני הוא ויחידאה הוא ולית הלכתא כותיה, ועוד שאינם יודעים במחלוקת התנאים הראשונים הלכה כדברי מי״ (רש״י סוטה כב, א). ההלכות האלה היו הלכות פסוקות מסודרות לעניניהם ומוסכמות בכל בתי המדרש, ועליהם אמרינן במסכת כריתות יג, ב: ולהורות,—זו הוראה (שתויי יין אסורין בה)... אשר דיבר ה׳,—זו הלכה (פסוקה למעשה)... יכול אף המשנה, תלמוד לאמר ולהורות (ואין מורין הלכה מתוך משנה).— והעוסק בשינון ההלכות האלה להיות שגורים בפיו נקרא „בר הילכן״. ועל המדות, שאמר המדרש, הוא מדות

הראשונים, אשר אין לפון באמתתם; 6) ב) מסברות השכל; 7) לשום את המעקשים שבה למישור; 8) לסמכה ולסעדה במקראות גם במקום אשר בהשקפה הראשונה יראו דבריה כדברי נביאות; 9) לישבה שתסכים עם המציאות; 10) ולהאיר את מחשכיה: א) בביאור עניניה הסתומים; 11) ב) ובפתרון הביטוים והמלים החמורות שבה, 12) עד שפעם אחת השריח את עצמו לחזור על כל בעלי הלשונות שבמקומו, לשאול מהם פתרון מלה אחת הנזכרת בבריתא. 13)

על ה ה ל כ ו ת כיצד?—גם המשנה המתוקנה והמבוארה בביאור שאין אחריו כלום, חסרה עוד הכרעת פ ס ק ה ה ל כ ה בפלוגתת התנאים, שבלעדי זאת הלא לא ידע ישראל את המעשה אשר יעשה, 14) וגם במקצע זה יקח נושא מאמרינו חלק נכבד

שהתורה שבעל פה נדרשת בהן (עי' דדו"ד ח"ג דפ"ג).— 6) בברכות ל, סע"א: השתחוו לה' בהדרת קודש (תהלים כט),— א ל ת ק ר י בהדרת אלא בחדרת.— 7) ירושלמי עירובין פ"י, ה"ב: מפני קלקול פייסות; בבא בתרא פ"ב, ה"י: מפני שישוב העולם בבורות.— 8) פסחים לז, ב: תברא מי ששנה זו לא שנה זו.— 9) ברכות לב, ב: חסידים הראשונים היו שוהים שעה אחת... א מ ר ק ר א (תהלים פ"ד) אשרי יושבי ביתך.— 10) חולין נז, ב: קדירת קנה... מ ש נ ה ש ל י מ ה שנינו: עד כאיסר האיטלקי... והלא רחל אחת היתה שנקדרה קנה שלה ועשאו לה קרומין של קנה וחיתה... תוך י"ב חודש הוה.— 11) ירושלמי יומא פ"ג, ה"ג: תנין תמן או ששהה כדי השתחויה, כמה הוא שיעור השתחויה... עד כדי ויכרעו אפים ארצה על הרצפה וישתחו (דה"ב, ז); מו"ק פ"א ה"ו: איזהו חינוך קברות...— מאריך בו מצד אחד ומרחיב בו מצד אחד; סוטה מח, ב: מאי נופת צופים,—זה דבש הבא מן הצופים.— ובזה בולטת ביותר שיטת התלמוד הירושלמי, אשר רצה בו נפש ריב"ל מאז (בראשית רבה טז: אין תורה כתורת ארץ ישראל וכו'), לבאר את בטויי המשנה כפשוטם מניה וביה, ולא הכיר ריב"ל גם את דעת אביו, שאחרי שהתערב בהבבליים (עי' כתובות קג, ב), בטח למד ממעשיהם, ויתן לביטוי המשנה שם כונה מליצית.— 12) ירושלמי יומא פ"ג, ה"ד: פירש ביטוי "קרצו"; סוכה לב, רע"ב: שתי תמרות יש בגיא בן הינום ועולה עשן מביניהם. וזו היא ששנינו: ציני הר הברזל כשרות.— 13) ירושלמי בבא בתרא ספ"ה.— 14) עי' רש"י נדה ז, סע"ב.

בתוך יתר בני החבורה שבקסרין. ומלבד הכרעותיו בפסקי הלכות פרטיות, 15) איזן וחיקר גם פסקי הלכות כלליות, כמו: הלכה כדברי המיקל בכלאים בחוץ לארץ; 16) הלכה כדברי המיקל בעירוב; 17) הלכה כדברי המיקל באבל. 18)

על המדות כיצד? — לחדור אל סתרי הרמזים הטמונים בפתגמי המשניות הקצרים ולהוציא תעלומותיהם לאור, היה על ראשוני האמוראים להניח מדות או יסודי ההגיון, אשר על פיהם יתפרשו לשונות המשנה, כמעשי המדות אשר הניחו ראשוני התנאים לביאור לשונות המקרא. ואף שבמקצע הזה לא מצאנו לר׳ יהושע ב״ל איזה שיטה מבוררת, הנה לא הניח ידו מזה לגמרי, ובקובץ הש״ס נשאר לנו לפליטה אחד מיסודי ההגיון שלו במשנה: כל מקום שאמר ר׳ יהודה במשנתינו „אימתי״ ו„במה״, אינו אלא לפרש. 19)

ועל התלמוד כיצד? — התלמוד הוא הכר היותר נרחב אשר בו מצאו האמוראים מקום להתגדר בו, כי התלמוד במובנו הפרטי הוא כולל כל המשא והמתן שהיה לחכמי בית המדרש בפתרון השאלות השונות ממקרים בפועל או מדומים אשר באו לפניהם חדשים לבקרים לפרש את משפטם. — את פתרון השאלות האלה ישאב ריב״ל משלשה מקורים לא נכזבים, ואם נשתמש בלשון התלמודים נקראם בשם: קרא, גמרא וסברא. — לראשונה יחתר למצוא את פתרון הדינים החדשים במקורם הראשון, ממקרא מפורש, על פי הרוב מדברי הנביאים, 20) או מדרשת המקרא ע״פ המדות הידועות. 21) ויהי אומר: אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד להורות לפני רבו, נאמרה

15) בברכות ל, א; חולין מט, א.— 16) ירושלמי כלאים ספ״ד.— 17) עירובין מו, א.— 18) ירושלמי מו״ק פ״ג, סה״א.— 19) סנהדרין כה, רע״א.— 20) בברכות ו, ב: לעולם ירוץ אדם לדבר הלכה ואפילו בשבת, שנאמר (הושע יא): אחרי ה׳ ילכו כאריה ישאג; מגילה ד, א: חייב אדם לקרות את המגילה בלילה ולשנותה ביום, שנאמר (תהלים כב): אלהי אקרא יומם ולא תענה ולילה ולא דומיה לי.— 21) בברכות כא, ב: מנין לנ״ק שאסור בדברי תורה, שנאמר (דברים ד): והודעתם לבניך ולבני

למשה בסיני. 22) — שכל הוראות הדינים החדשים מונחים בחיק התורה הכתובה; ויען שנתנה התורה רשות לחכמים לדרוש, ע״כ הם בערך כאלו נתנו למשה בסיני. 23) ובטח זאת היתה כונתו גם באמרו: המגילה הזאת (אסתר) נאמרה למשה מסיני; 24) מנצפ״ך צופים אמרום הלכה למשה מסיני. 25) — ושיטתו זאת היתה כה ידועה ומפורסמת לבני דורו, עד שכאשר יצא מפיו איזה ענין חדש, ידעו הם שבודאי הוא נשען על אחד המקראות, ויחתרו אחריו למצוא אותו בעצמם. 26) אמנם לא כל פרטי ההלכות יכולים להתלמד בדרך ישר מן המקרא אשר יצא ללמד רק על הכלל, 27) ויהי כבוא לפניו מקרה כזה אשר לא יכיר את פתרונו בין המקראות, וישם אל המקור השני פניו אל ה ג מ ר א, 28) ויפתור אותו: ממשנה שלמה, 29) או בדמותו מלתא למלתא; 30)

בניך, — וסמיך ליה, יום אשר עמדת לפני ה׳ אלהיך בחורב וכו׳.— 22) ירושלמי פאה פ״ב, ה״ד: ריב״ל אמר: ועליהם ככל, דברים הדברים (דברים ט), — מקרא משנה תלמוד אגדה, אפילו מה שתלמיד ותיק עתיד ל ה ו ר ו ת לפני רבו, כבר נאמר למשה בסיני. מה טעם: יש דבר שיאמר אדם ראה זה חדש הוא וגו׳, משיבו חבירו ואומר לו כבר היה לעולמים (קהלת א). ובויקרא רבה ר״פ כב הוא מוסיף עוד לאמר: ועליהם ככל הדברים. וכתיב כל המצוה אשר אנכי וגו׳ (דברים ח), — כל ככל, דברים הדברים, מצוה המצוה, — מקרא משנה הלכות תלמוד תוספתות אגדות ואפילו מה שתלמיד ותיק עתיד ל ו מ ר וכו׳.— והוא מקביל אל דברי ר׳ יוחנן (מגילה יט, ב): מאי דכתיב ועליהם ככל הדברים וגו׳, מלמד שהראהו הקב״ה למשה דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים ומה שהסופרים עתידין לחדש. ועי׳ קהלת רבה ה, ז, וברכות ה, א.— 23) דדו״ד בערכו.— 24) ירושלמי מגילה פ״א, ה״ה. ועי׳ תנחומא ויחי פ״י: שלשה דברים גזרו ב״ד שלמטה ואלו הן... ואחד בימי מרדכי ואסתר... ומנין שהסכים הקב״ה עמהם וכו׳.— 25) בראשית רבה א, יא.— 26) ברכות ד, סע״ב: אע״פ שקרא אדם ק״ש בביהכ״נ, מצוה לקרותו על מטתו. אמר ר׳ יוסי מאי קרא וכו׳; שם ה, א: קדימו ותשיבו ועיילו לבי כנישתא כי היכי דתירכו חיי. אמר ר׳ אחא בר חנינא מאי קרא וכו׳.— ואולי היתה זאת לתלמידיו בקבלה ממנו.— 27) עי׳ חגיגה יח, א: לא מסרן הכתוב אלא לחכמים.— 28) עי׳ גטין ו, ב.— 29) חולין כז, ב.— 30) ברכות יט, א: ריב״ל עדמה מילתא למילתא; שבת כב, א: מהו להסתפק

או אל ה ס ב ר ה וההגיון: להתבונן אל טבע בני האדם 31) ואדיר חפצם, 32) ואל טבע בעלי החיים, 33) הכל כפי תבונת הענין, ועל פיהם הוציא לאור משפטו.— ויש אשר יחדר אל חביון מחשבות מחקק ההלכה ואל הטעם שהיה לו בהחלטתו, 34) ואחרי שיראה כי בטל הטעם, יבטל הוא גם את ההלכה. 35) וישם לו לקו שבכל מקום שההלכה רופפת בבית דין, 36) ואין אתה יודע מה טיבה, צא וראה מה הציבור נוהג. 37)

ב. ב ה ג ד ה.

פעולות ה׳,—ריב״ל אמר, אלו אגדות. 1)

יותר ממה שעלה לחלק ריב״ל בבנין בית ההלכה שבש״ם עלה חלקו באוצר ה ה ג ד ה שבשני התלמודים והמדרשים

מנויי סוכה כל שבע... הרי אמרו: אסור להרצות מעות כנגד נר חנוכה. 31) נדה כט, סע״א: הלך אחר רוב נשים ורוב נשים ולד מעליא ילדן.— 32) בבא קמא נב, רע״א: כיון שמסר לו מפתח כמאן דאמר לך חזק וקני דמי; תמורה יח, סע״א: אבל ולד ולד, מתוך מעשיו נכרת מחשבתו דלגדל קא בעי ליה.— 33) חולין י, רע״א: מפני שדרכן של שרצים לגלות ואין דרכן לכסות; שם נו, רע״ב: הריקה כבד כנגד בני מעים... טריפה, ולא יהא אלא ניטלה. ועי׳ להלן ס״פ ״פני יהושע״.— 34) שבת כג, א: נשים חייבות בנר חנכה, שאף הן היו באותו הנס. וכהאי גוונא בארבע כסות,—פסחים קט, רע״ב; ובמגילה,—מגילה ד, א.— 35) ירושלמי גטין רפ״א: בראשונה שלא היו חברים מצוין בחו״ל, אבל עכשיו שחברים מצויין בחו״ל, בקיאין הן.— 36) הפתגם הזה לא ישא אמנם בד בבד עם פתגמו ההחלטי של ר׳ אושעיא חבירו: המנהג מבטל ההלכה (ירוש׳ ב״מ רפ״ז).— 37) ירוש׳ פאה פ״ז, ה״ה; מעשר שני פ״ה, סה״ג. ואולי לפי זה תצדק יותר הגרסא שבשיר השירים רבה רפ״א: אמר ריב״ל, בשעה שמנו וגמרו שלשה מלכים... אין להם חלק לעולם הבא, בקשו לצרף שלמה עמהם, יצאתה בת קול ואמרה: אל תגעו במשיחי (תהלים קה).— שהמאמר הזה נתיחס בסנהדרין קד, סע״ב, לרב, ובבמדבר רבה ס״פ י״ד, לשמואל. שבאמת מתקבל יותר על הדעת לשום את הדברים האלה, שהבת קול—הוא דעת הקהל, עי׳ ערוך השלם בערכו—הכריע את מאזני הצדק, כפי ריב״ל שבכל מקום התחשב עם דעת הציבור.

ב. 1) ילקוט תהלים תש״ח.

הרבים, אשר הרבה התעסקו בה בימיו, 2) אף כי מעט בערך המתעסקים בהלכה, וביניהם יקח נושא מאמרינו חלק בראש. — שפתו בהגדה כשפתו בהלכה, שפת המשנה, שפת עברית צחה בלולה מעט בארמית, וכאשר יחסרו לו איזה מבטאים מורחיים, ישאל אותם משפת יון העשירה במבטאיה, 3) ואשר היתה שגורה על פיו בטח עוד מימי שבתו בקסרין, ששם היתה רק השפה הזאת השפה המהלכת. 4) ובסגנונו הוא תמונת משנה מאביו לוי בר סיסי, ודרשותיו מלאות רוח חיים וחוט של חסד משוך עליהן. משליו הנחמדים, הלקוחים ע"פ הרוב מהמציאות קולעים אל השערה, וכקסם המה על שפתיו למשוך את לבות השומעים. וע"כ לא נתפלא איפוא אם לא נראהו מזכיר את שם אביו רק פעם אחת, 6) יען שהכל יודעים שרוח אביו דובר בו ומלתו על לשונו. 7) ויקשב את לקח האגדה גם מפי ר' יהודה בן פדיה, 8)

2) בראשית רבה נד, ה: אריב"ל חזרתי על כל בעלי אגדה שבדרום וכו'. — 3) בראשית רבה ספ"כ: כתנות עור... לגאי, — ועי' ערוך השלם בערכו; תנחומא החדש בא, יב: למלך שהיה לו אורלוגין, — וע"ש בהערות הרש"ב. ועי' ויקרא רבה יט, ו: שהושיב בירניות בירושלים, מהו בירנות, ביירן ליירן. ועי' ערוך השלם ע' ברן. ונראה שהביאור הוא מבעל המדרש. ולדעת הרז"פ בספרו מבוא הירושלמי דמ"ט ע"א, דרש גם את המקרא ע"פ לשון יונית. וזהו דאמרינן בירושלמי מעשרות פ"א, ה"ב: הרמונים משימסו... ריב"ל משיכניסו מחצה... דילמא מן רבנן דאגדתא הוא שמע לה: אחינו המסו את לבבנו, — פלגין לבבנו, והוא מלשון יונית. וממוצא דברי הרז"פ שם רפ"ב נלמוד לדעת שאמנם הוא ריב"ל, ככל בני דורו, השתמשו רק בלשון יונית השגורה בפי המון העם, ולא הבינו את שפת יון הנקיה מורשת מרום עם הארץ, וע"כ לא הבין את דברי רשב"ג: הכותב דיאתימון וכו', — כמו שלא הבינוה גם כל בעלי הלשונות שבזמנו (ירושלמי בבא בתרא ספ"ח). אמנם הדר' קאהוט בערוך השלם ע' דיאתימון, נוטה לאמר שלא פתרוה מפני שנמסרה להם בשבוש, שקריאתה הנכונה היא: דיאתיסון. — 4) כדכתיבנא לעיל בפרק "אילת השחר". — 5) רש"י קדושין ע"ב, א: בעל משלות ודומיות היה לוי. — 6) בראשית רבה א, ח. — 7) עי' ירושלמי ברכות פ"ג, סה"א: ר' מאיר יתיב ודריש... ולא אמר שמועתא משמיה דר' עקיבא... כולי עלמא ידעין דר"מ תלמידו דר"ע. — 8) בראשית

אשר היה רבו גם בהלכה, 9) ובהיותו לאיש היה לפניו חכם אחד
שהיה מסדר לפניו בעל פה את אגדות הקדמונים, 10) אשר פי
ר' יהושע בן לוי יקבם בשם „גמרא" 11) או „מסורת אגדה". 12)
ואת האגדות האלו היה מגיד לפני תלמידיו בסתם ע"פ הרוב,
וע"כ יש אשר ייחסו על שמו הגדות עתיקות שלא הוא היה
מחוללם. 13)

אף שעוד בימי רבי הותרה כתיבת התורה שבעל פה, למען
לא תשכח מפי דור נולד, 14) ויחד עם הלכות נכתבו גם הגדות, 15)
ואחד מגדולי הדור ר' יוחנן החזיק במעוז האגדות הכתובות, 16)
ויהי דברו לאמר: ברית כרותה, הלומד הגדה מתוך הספר לא
במהרה הוא שוכח. 17) — הנה ר' יהושע ב"ל כבעל אגדה אמתי 18)
אשר ידע את רוח האגדה ואת ערכה הרב, שקל בפלס את שבח
כתיבת ההגדה כנגד הפסידה, ויוציא משפט: הדא הגדה, הכותבה
אין לו חלק, והדורשה—מתוך הכתב—מתחרך בה, והשומעה
—מהדורש ההוא—אינו מקבל שכר; 19) והוא העיד על עצמו
שמימיו לא הסתכל בספר אגדה. 20) כי לא כההלכה התלויה

רבה לד, ה: עד שעמדתי עם ר' יהודה ב"פ.— 9) כמו שכתבנו בפרק "ברא כרעא
דאבוה".— 10) ברכות י, א.— 11) עירובין יט, א: ז' שמות יש לגיהנם... וארץ
התחתית גמרא.— 12) מדרש תהלים יח, ר"ס לב. ובכלל זאת בטח גם הא דאמר
ריב"ל: כל אותו היום הי' עשו בד נבאים וכו' (בראשית רבה ר"פ סז) — 13) האמור
על שמו: כשם שאי אפשר לעולם בלא רוחות וכו' (תענית ג, רע"ב),— הוא מיוחס
לאחד מגדרי רומי בימי ר' עקיבא (עבודה זרה י, ב); מאמרו: בשעה שאמר הקב"ה
לאדם וכו' (פסחים קיח, א),— נמצא בשינוי קצת באבות דר"נ ספ"א, והוא מיוחס
לר' יהודה בן בתירא.— 14) גטין ס, א.— 15) אגדות תהלים,— ירושלמי כלאים
פ"ט, ה"ג: חד זמן חמי (ר' ישמעאל ב"ר יוסי את ר' חייא) גו בני ולא אתכנעי מן
קומי. א"ל (לרבי), אהן דאנת מתני בביה... א"ל (ר' חייא), בהיא שעתא אשגירית
עיינין בכל ספר תהלים אגדה.— שמלשון "אשגירית עיינין" נראה שהיתה מונחת לפניו
אגדת תהלים כתובה לעיין בה.— 16) גטין ס, א.— 17) ירושלמי ברכות רפ"ה.—
18) בבא קמא נה, רע"א: ר' יהושע ב"ל שהיה בקי באגדה.— 19) ירושלמי שבת
ר"פ טז. ועי' מבוא התלמוד להר"ג חיות פרק לב.— 20) ירושלמי שבת שם. ובזה

בפועל ובמעשה, ההגדה המסורה ללב. המעשה לא תשתנה לעולם, ועי"כ יכולה ההלכה להתקיים בכל המקומות ובכל הזמנים, גם בדמות האותיות היבשות והחסרות רוח חיים. לא כן הדבר המסור ללב, הפושט צורה ולובש צורה לפי טעמי המקום והעת. ולכן צריכה ההגדה להיות כפלגי מים אשר יפכו ממקור חיים אשר בלב הדורשה, ושיהיו בידו להטותם אל כל אשר יהי רוחו ורוח שומעיו ללכת; מה שאי אפשר לקוות בשום אופן מההגדה המצמצמת בדמות אותיות הכתיבה ורוח חיים אין בה, ועל כן מה בצע להכותבה אחרי שהדורשה לא יפיק רצון ממנה וגם על השומעה לא תפעול מאומה.

אמנם למען לא תשכח ההגדה מלב החפצים ביקרה, בחר ר' יהושע ב"ל בתחבולות וזכרון מלאכותיים: א) לצמצם את נושא הענין במסגרת מספר ידוע אשר יהיה כשומר לו שלא לחסר ולא להוסיף עליו, 21) והתחבולה הזאת היתה לו לעינים בהלכה ובהגדה 22); ב) לתת להענין הרצוי סמוכים ממקראות באיזה אופן שיהיה, וגם בדרכים רחוקים, רק למען שבעת קריאת המקרא, הכתוב ומצוי בידי כל אדם, יעלה על לב גם זכרון ההגדה הנרמזת בוה. אולם הדרך הזה לא היה עוד בטוח, כי יש אשר ישעה השומע להוציא את המקרא מידי פשוטו, כי ידמה שהדרש והאסמכתא הוא העיקר. 23) ע"כ השתדל ריב"ל וכיד חכמתו הטובה עליו המציא דרך יותר נכון, ויהי דברו לאמר: לא נתנו דברי הימים אלא לדרוש,— 24) יען שהספר הזה

הסירותי מעל נושא מאמרינו את תלונת הרא"ה ווייס בספרו דדו"ד ח"ב, פ"ו, ושוב אין אנו מחויבים לאתר דתרי ריב"ל הוו. — 21) ואולי לתכלית זאת היה הוא הראשון למנין המצות תרי"ג (שהש"ר א, ב). כי ר' שמלאי דהיה ג"כ למנינא (מכות כג, סע"ב) היי אחר ריב"ל, ועכ"פ צעיר ממנו (עי' מבוא הירושלמי בערכו).— 22) עבודה זרה ל, א: ג' יינות הן; פסחים קיז, א: בעשרה מאמרות של שבח נאמר ספר תהלים... גדול מכולם "הללויה",—שכולל שם ושבח בבת אחת.— 23) עי' שבת סג, א: הוה גמירנא ליה לכולי הש"ס ולא הוה ידענא דאין מקרא יוצא מידי פשוטו.— 24) ויקרא רבה א, ג; רות רבה רפ"א.

המלא מפה כפה שמות משמות שונים, הוא כר נרחב להשתרע עליו אסמכתות כל הדרשות שבעולם, מבלי שיגיע מזה שום הפסד להבנת המקראות, כי השמות ישארו שמות לעולם, ומפי תלמידו ר' שמעון בן פזי נשמע שדרש בסגנון הזה את כל ס' דברי הימים. 25) ולפי דעת רבים זאת היתה כונת האומר: בין אצל לאצל 26) טעינו ארבע מאה גמלי דרשות. 27)

מאמרי האגדה אשר ישאו עליהם את שם ר' יהושע בן לוי יפרדו בכלל לשני ראשים: האחד אין לו דבר עם הלב, כי אם עם המוח והרעיון.— הוא יתנשא על כנפי הדמיון ויגביה עוף לשמי המליצה, ובהנשאו ינשאו גם הכתובים לעמתו, 28) וכמו ביד נעלמה יסיר מהם את אדרת הפשט השטחיי וילביש אותם מחלצות הדמיון והמליצה, ואל כל אשר יהיה רוחו ללכת שמה ילכו גם המה. אמנם הוא לא יבוא על הכתובים בעקיפין, להעמים על שכמם בעל כרחם את רעיונותיו ודמיונותיו, כי אם בשובה ונחת יתנהג עמהם לרגל ההגיון והסברא הישרה, וכבהלכה כן בהגדה הוא בונה את ביאורי המקראות על יסודות חזקים שלא ימוטו. והזון בלתי נפרץ הוא כי ישתמש בדרשותיו שבמקצע הזה בשינוי קריאת הכתוב, לאמר, אל תקרי כך אלא כך. 29) ע"פ הרוב הוא נשען על יסודי ההגיון במקרא אשר נתקבלו כמטבע מהלכת בכל בתי מדרש המקראות: במדות הכלליות ליסודי ההלכה וההגדה: גזירה שוה, 30) היקש 31)

---

25) מגילה יג, רע"א: ר' שמעון בן פזי כי הוה פתח בדברי הימים אמר הכא: כל דבריך אחד הם ואנו יודעים לדורשן. ועי' גטין ז, א.— 26) דה"א, יח.— 27) פסחים סב, סע"ב.— 28) ויקרא רבה כג, ט: ואית ליה קריין סגיאין.— 29) שבת פח, ב: כל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה חזרו ישראל לאחוריהן י"ב מיל, והיו מלאכי השרת מדדין אותן, שנאמר מלאכי צבאות ידדון ידדון (תהלים סח), —א"ת ידדון אלא ידדון (בפתח); שם פט, א: מאי דכתיב וירא העם כי בושש (שמות לב), —א"ת בושש, אלא באו שש.— 30) שם קיח, א: כל המקיים ג' סעודות וכו', כתי' הכא יום, וכתי' התם... לפני בוא יום (מלאכי ג); חולין צא, א: מלמד שהעלו אבק וכו', כתי' הכא: בהאבקו עמו (בראשי' לב), וכתיב התם: וענן אבק רגליו (נחום א).— 31) שיר השירים רבה א, ו: הואיל ואת מקישו, מקישו מכל צד.

ו ס מ ו כ י ם. 32) ובמדות של ר' יוסי הגלילי המיוחדות רק להגדה: מ נ ג ד, 33) ג מ ט ר י א 34) ו נ ו ט ר י ק ו ן. 35) ויקבל גם כללים אחדים שחדשו חכמי דורו, כמו הכלל שחדש רב: 36) א י ן מ ו ק ד ם ו מ א ו ח ר

---

32) ברכות כא, ב: ב"ק אסור בדברי תורה, שנאמר: והודעתם לבניך ולבני בניך (דברים ד),—וסמיך ליה: יום אשר עמדת... והני ס מ ו כ י ן מיבעי ליה, כל המלמד לבנו תורה, מעלה עליו הכתוב כאלו קבלה מהר חורב וכו'; ויקרא רבה כד: מפני מה נסמכה פרשת עריות לפרשת קדושים וכו'.— 33) פסחים קיח, רע"א: כ"ו הודו כ נ ג ד מי?— מגילה כג, ב: עשרה פסוקים כ נ ג ד מי?— 34) שיר השירים א, ב: תורה ב ג מ ט ר י א עולה כמנין תרי"א מצות.— 35) בראשית רבה סח, יג: הוא סמל, הוא סלם; מדרש תהלים ה: הנחילות, לשון נ ו ט ר י ק ו ן.— 36) פסחים ו, ב.— אמנם לא נעלם ממני: א) שהא דאמר רב מנשיא בר תחליפא משמיה דרב, זאת (הא דכתב קרא דחודש שני ברישא—במדבר רפ"א; והדר דחודש ראשון—שם רפ"ט) אומרת אין מוקדם ומאוחר בתורה,— הוא בעצם דברי הספרי שם רפ"ט; ב) שעוד בעל המכילתא (בשלח רפ"ז) הרגיש כבר בדבר הזה שאין מוקדם ומאוחר בתורה; ג) ושהמדה "מוקדם שהוא מאוחר" הוא אחת מהל"ב מדות שהניחה הברייתא המיוחסת לר' אליעזר בנו של ריה"ג כאבני פינה ליסוד דרישת התורה הכתובה,—ובכל זאת כתבתי "שחידש רב", יען שאחרי ההתבוננות נוכחנו לדעת שבנוסחאות הספרים שהיו בבתי הישיבות של בעלי התלמוד לא היו כתובים כל הדברים הנמצאים לפנינו בספרי במדבר רפ"ט וכו', שהוא הוא ר' מנשיא בר תחליפא דהוה תני ספרא וספרי והלכתא (ברכות מז, ב. ועי' חגיגה ג, רע"ב: דהוה תני הלכתא וספרא וכו'; ופרש"י: הלכתא,—משניות,—אמנם מהא דאמרינן בבא בתרא ח, א: יכנסו בעלי משנה, בעלי גמרא; בעלי הלכה,—נראה לעין שהלכתא הוא שם הכולל לכל ההלכות הפסוקות כהמשניות והברייתות וכמהם, שהיו לכלי אומנות בידי הבונים את בית התלמוד, כהא דאמרינן שבת קלא, רע"א: מנקיט אביי חומרי מתניתא בידיה ותני,— ופרש"י כללות של ברייתות. ועי' ערוך השלם ע' הלך, ומה שכתבנו בזה בראש הפרשה הזאת),— ובכל זאת לא ידע את המדה הזאת שאין מוקדם ומאוחר בתורה ואת מוצאה מהמקראות שברפ"א ורפ"ט מספר במדבר, לא מהסיפרי ולא מהמכילתא ולא מהברייתא דל"ב מדות, כי אם כדבר שנתחדש משמיה דרב; וגם מסדרי הש"ס שחקרו ודרשו וידעו את כל הספרים שנכתבו על דברי

ב ת ו ר ה. 37) ויהי נזהר בביאורי המקראות שעל פי המדות המסורות לבלי להגיד רק את אשר שמע מרבותיו, 38) וגם הוא בגודל חכמתו איזן וחיקר כללים להגדה, חדשים אשר לא שערום ראשונים, כמו: כל מקום שנאמר ל ו ל י בא בזכות אבות. 39) ויהי משתדל לפשר בין הכתובים המכחישים זה את זה בהשקפה ראשונה, 40) ובכל אות יתירה שבמקרא יחתור למצוא איזה רעיון וחידוש נעלם. 41) ויש שהוא מוצא בשינוי הביטוי שבמקרא האחד שהוא מרמז על ביטוי כזה שבפסוק אחר. 42) ויחקור

חכמים (רא"ש חולין פ"ג, ס"ו), לו היו מוצאים את זכר המדה הזאת באחת הבריתות הקדומות, לא היו מכניסים אותה באוגרס על שם רב מנשיא בר תחליפא משמיה דרב. וכבר החליטו התוספות נדה כו, א, ד"ה שדרה: שהש"ס קבע בבריתא מה דלא הוה תני בה, משום דקים לן הכי. ועי' במאמרו של הר"א האפפענהיים בכנסת ישראל למר שפ"ר שנה שניה ע' 64. והנה פה מקום אתי להעיר שלפי מה שהחליט ר"פ בפסחים שם, שההנחה "אין מוקדם ומאוחר בתורה" הוא רק בתרי עניני, שגם לא ניתנה התורה להדרש בכלל ופרט או פרט וכלל; אבל בחד ענינא שגם יש לדרוש כלל ופרט וכו', שמה, מאי דמוקדם מוקדם ומאי דמאוחר מאוחר, — יש ללמוד לכאורה שהבריתא המיוחסת לר' אליעזר בנו של ריה"ג שהיא דורשת את התורה גם במדת מוקדם שהוא מאוחר בענין (מדה ל), לא תדרוש בכל התורה לא מיעוט וריבוי ולא ריבוי ומיעוט, דמאי שנא מכלל ופרט ופרט וכלל. וא"כ מה נעשה לדעתה בכל ההלכות והדינים אשר לא מצאו בהם מקור אחר זולת מזה שכתבה התורה ריבוי ומיעוט ומיעוט ורבוי? — 37) שהש"ר ו, ב; רות רבה ד, ה. — וכן הוא בירושלמי חלה פ"א, ה"ה. — 38) מדרש תהלים ג, ג: אחד עשר מזמורים אמר משה, כנגד אחד עשר שבטים... אריב"ל עד כאן שמעתי, מכאן ואילך את חשוב לעצמך. — ועי' רש"י סוכה לא, א: שמכל המדות שהתורה נדרשת בהן, רק ק"ו ניתן להדרש מעצמו. — 39) מדרש תהלים נד, ועי' בראשית רבה עד, יב. — 40) ברכות ג, ב: כתוב אחד אומר חצות לילה אקום (תהלים קיט)... וכתוב אחד אומר קדמו עיני אשמורות (שם), הא כיצד? — סנהדרין ס"פ רביעי: כתיב וכמשפטי הגוים אשר סביבותיכם לא עשיתם (יחזקאל ה), וכתיב וכמשפטי הגוים אשר סביבותיכם עשיתם (שם יא). — 41) ויקרא רבה ר"פ כב: כל ככל; מצוה המצוה; דברים, הדברים. — וכן הוא שיטתו בהלכה, ראה ירושלמי כלאים רפ"ג: זרע, זרעה, זרעיה. — 42) בראשית רבה

למצוא טעמי הנחת השמות שבכתבי הקודש, 43) וגם חקר המלים המלאכותיים שבדברי החכמים בעלי המשנה 44) ובלשונות בני האדם, 45) ולהערות את מקורם. 46)

אמנם אף שחלק האגדה הזאת אין לו דבר עם החיים והמעשה בפועל, כי הוא ישלח את ע״פיו רק אל ביאור המקראות ע״פ דרך המדרש, אשר ניתן למשה בסיני יחד עם כל התורה שבע״פ; 47) בכל זאת אין חקר לפעולתו והשפעתו על המחשבות והדעות, כי ירומם את הנפש מעולם המוחשי לעולם האצילות והמחשבה, אשר בו ימצא האדם מנוח כמעט מטרדות התבל וממקרי העת; ואז מבלי משים יתמלאו כל חדרי לבבו רגשות נעלים ונשגבים המזככים את הדעות ומטהרים את הרעיונות. והיה כאשר גם בחזקת יד החומר ימשך מטה אל עולם המעשה והפעולה, והיה לאיש אחר בהשקפותיו ובפעולותיו, במוסרו ובמדותיו, כאשר יאות להאדם אשר הוא מבחר הברואים, 48) ואשר ישא עליו דמות איקוניו של הקב״ה. 49)

הנה כי כן וחלק האגדה הזה הוא הפרוזדור ליכנס דרך בו לטרקלין הראש השני של האגדה, אשר נוסד על החיים ויתכונן על המעשה, ובלב האדם יבנה מעליותיו. וגם במקצע הזה ישתדל ריב״ל לתת לכל דבריו ומשפטיו סעד ותמיכה ממקראות על פי

נו, ב. ומפורש יותר בפסיקתא רבתי פ״ח: ואני והנער נלכה עד כ ה (בראשית ה),—עד פה אין כתיב כאן אלא עד כה. אמר ריב״ל, נלך ונראה מה בסוף הדיבור שאמר לי, כ ה יהיה זרעך (שם טו). איכה רבתי א, כא: על א ל ה אני בוכיה,— ריב״ל אמר, על ביטול תורה, הה״ד (דברים יב): א ל ה החקים והמשפטים.— 43) חולין ז, ב: למה נקרא שמו גיד הנשה; בראשית רבה ס״פ נז: למה נקרא שמו קמואל, וע״ש כג, ב, וס״פ סז.— 44) ירושלמי סוכה פ״ה, ה״א: למה נקרא שמה בית השואבה; יומא סט, ב: למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה.— 45) מגילה כח, ב: מאי בי רבנן—ביתא דרבנן.— 46) ראש השנה כו, סע״א: היו קורין לתרנגול שכוי... מאי קרא... או מי נתן לשכוי בינה (איוב לח).— 47) עי׳ לעיל פרק "בהלכה" הערה 22.— 48) עי׳ ויקרא רבה יט, ב: בשעה שברא הקב״ה את אדם הראשון מלא כל העולם בראו.— 49) מדרש תהלים יז.

הפשט או הדרש, ככל מעשהו במקצע האגדה הראשון. ורק בזה יפרדו, כי תחת אשר בראשון היה נושא המאמר האמצעי לתכלית הבנת הכתובים, וע״כ הוא מתחיל בהכתוב — ע״פ הרוב בלשון: מאי דכתיב — ומסיים בביאורו ע״פ דרכו; הנה בהאחרון יהיה הכתוב האמצעי לתכלית נושא המאמר, למען יתרשם יותר באזני השומע, ולמען תהי בידו כסימן למזכרת. 50) ככן תחת אשר בחלק האגדה העיונית ישתמש ריב״ל במדת "אל תקרי" רק לעתים רחוקות, כמו שאמרנו למעלה; הנה בחלק האגדה המעשיית, שלא המקרא הוא העיקר בה, יתן ריוח יותר להמדה הזאת, 51) ולפעמים לא יביט גם על הפסק הפסוקים. 52) ויש אשר בנוח עליו רוח הפיוט והמליצה, יחדור אל לב נושאי מאמריו לקרות את כל הכתוב על לוחותיהם, למען שים אח״כ את הדברים האלה בפיהם, אשר ילהיבו את לב השומע באיזה מוסר או מדה טובה. ואת כל אלה ימשח גם בששר מליצת הכתובים, למען תת ברק להמחלצות המוחשיות אשר ילביש את רעיונותיו, שיהיו יותר מורגשות לעין השכל. 53)

---

50) עי' מורה נבוכים פמ״ג משלישי ומה שכתבנו למעלה הערה 22.— 51) מועד קטן ה, א: כל השם אורחותיו זוכה ורואה בישועתו של הקב״ה, שנאמר: ושם דרך (תהלים נ),—אל תיקרי ושם, אלא ושם וכו'; סוכה נב, א: אם רעב שונאך האכילהו לחם (של תורה), ואם צמא השקהו מים (של תורה)... וה' ישלם לך (משלי כה),—אל תקרי ישלם לך, אלא ישלימנו לך; סוטה לח, ב: אין נותנין כוס של ברכה לברך אלא לטוב עין, שנאמר: טוב עין הוא יבורך כי נתן מלחמו לדל (משלי כב),—אל תקרי יבורך, אלא יברך.— 52) איכה רבתי ב, יז: ירפאו לך נביאיך.— 53) עי' שבת דפ״ח ודפ״ט; בראשית רבה ר״פ סח.

פרשה שלישית.

איספקלריא מאירה.

פרשיותיה של תורה הן חרותות זו בזו ומושכות זו בזו ומדלגות זו מזו ודומות זו לזו וקרובות זו לזו. 1)

א. פני יהושע.

חכמת אדם תאיר פניו. 1)

אם נלקט את מאמרי ר׳ יהושע בן לוי בהגדה הממלאים את כל חללה של הספרות הכי נכבדה הזאת, ונקרב אותם אחד אל אחד למען יהיו לאחדים בידינו, יתראה לפנינו קלסתר פניו הרוחני של נושא מאמרינו, המבהיק בזיו דעותיו והדר השקפותיו על רוב הענינים שעמדו בימיו ברום עולם המחקר, והלך רוחו בחובות האדם המסורים ללב.

מעשי בראשית. — כל מעשי בראשית בקומתן נבראו, בדעתן נבראו ובצביונן נבראו. 2) אמנם בשעת בריאתם היו המעשים עוד מכוללים, והיו מותחים והולכים עד סוף יום הששי. 3)

תעודת ישראל. — ישראל הוא עם נצחיי שאין לו בטילה עולמית, 4) ותעודתו בעוה״ז היא לשאת בידו את נס התורה הצרופה וללמד תועים בינה. 5). כשישראל חוטאים לוקים גם שונאיהם עמם, 6) וכשזוכים מרויח הקב״ה בעולמו

---

1) שיר השירים רבה א, יא.

א. 1) קהלת רפ״ח. — 2) ראש השנה יא, א; חולין ס, א, ע״ש בתוספות. — 3) בראשית רבה י, ה, ע״ש בסה״כ. — 4) מנחות נג, ב. — 5) עבודה זרה ג, ב: כל מצות שישראל עושים בעוה״ז, באות וטורפות אותם לעכו״ם לעוה״ב וכו׳; לא עשו ישראל את העגל אלא ליתן פתחון פה לבעלי תשובה. — 6) תנחומא החדש בחוקותי ג.

שירד המטר ויורח השמש; 7) ועל כן כשם שאי אפשר לעולם בלא רוחות—מחוללי מטר—כך אי אפשר לעולם בלא ישראל. 8) וגם בהזורותו בגוים אל יתיאש מתקוה, כי בכל מקום שגלה, גם אלהיו עמו; 9) ואפילו מחיצה של ברזל אינה מפסקת בין ישראל לאביהם שבשמים; 10) ולבו יהא נכון ובטוח שיבוא יום אשר יגאל גאולה שלמה ולא ישתעבד עוד; 11) וגם לוחציו ומעניו, אחרי שישתו את כוס התרעלה, 12) יראו את שם ה׳ הנקרא עליו ויבאו להתדבק בו, 13) ואז ומחה ה׳ דמעה מעל כל פנים. 14) אמנם זמן הגאולה, על ידי המשיח ששמו צמח, 15) ואיכותה, תלוי בזכות ישראל: זכו אחישנה, והיום אם בקולי תשמעו. לא זכו בעתה; זכו עם ענני שמיא, לא זכו עני ורוכב על החמור. 16) והדוחקים את הקץ המה נמהרי לב. 17)

ישראל בעמים. — למה נקרא שמן אנשי כנסת הגדולה? שהחזירו עטרה ליושנה. אתא משה אמר, האל, הגדול, הגבור והנורא; 18) אתא ירמיה ואמר, עכו״ם מקרקרין (מרקדין) בהיכלו איה נוראותיו,— לא אמר נורא; אתא דניאל אמר, עכו״ם משתעבדין בבניו, איה גבורותיו,— לא אמר גבור; אתו אינהו ואמרו, אדרבה זו היא גבורת גבורותיו, שכובש את יצרו (כעסו), שנותן ארך אפים לרשעים; ואלה הן נוראותיו, שאלמלא מוראו של הקב״ה האיך אומה אחת יכולה להתקיים בין העכו״ם. 19)

ישראל ואוריתא. — אמנם כל זכות ישראל העומד להם במלחמת קיומם היא רק התורה, 20) החמודה הגנוזה שעשועי הקב״ה, 21) שרק על ידה התרמם משפל המדרינה

---

7) במדבר רבה רפ״א.— 8) תענית ג, רע״ב.— 9) ירושלמי תענית פ״א, סה״א.— 10) פסחים פה, ב.— 11) שיר השירים רבה א, ספ״ה.— 12) בראשית רבה ט״ז, רס״ד; ויקרא רבה יג, רס״ה.— 13) במדבר רבה רפ״א.— 14) בראשית רבה ר״פ כו.— 15) ירושלמי ברכות פ״ה, סה״ד.— 16) סנהדרין נח, סע״א.— 17) ויקרא רבה יט, ה.— 18) דברים י.— 19) יומא ס״ט, ב.— 20) מכות י, סע״א.— 21) כנגד מאוד מאמרו הפיוטי של ריב״ל במס׳ שבת פט, א: בשעה שירד משה מלפני הקב״ה בא שטן ואמר לפניו: רבש״ע תורה היכן היא. אמר לו,

של העמים הקדמונים, 22) ורק בשביל שמירת חוקיה נתן להם ארצות גוים, 23) וכל העולם ניזון רק בשבילה. 24) אף שגדולה היא התפילה שעושה מחצה, 25) ואם הניבו שפתיו של אדם בתפילה יהא מובטח שנשמעת תפילתו, 26) וע״כ אסור לו לאדם שיעבור אחורי בית הכנסת בשעה שהציבור מתפללין, 27) והמשכים ומאחר לבית הכנסת הוא מאריך ימים; 28) בכל זאת גדול כבוד קדושת בית המדרש מקדושת בית הכנסת, 29) שכל מקום שהשרה הקב״ה תורתו שם השרה שכינתו, 30) וטוב יום אחד בעסק התורה מאלף עולות. 31) כל מי שאינו עוסק בתורה תדיר נקרא נזוף, 32) אלא חש בראשו יעסוק בתורה וכו׳, חש

נתתיה לארץ. הלך אצל הארץ אמר לה, תורה היכן היא. אמרה לו, אלהים הבין דרכה וגו׳ (איוב כח). הלך אצל ים, ואמר לו, אין עמדי. הלך אצל תהום, אמר לו, אין בי; שנאמר, תהום אמר לא בי היא וים אמר אין עמדי, אבדון ומות אמרו באזנינו שמענו שמעה (שם). חזר ואמר לפני הקב״ה, רבש״ע חפשתי בכל הארץ ולא מצאתיה. אמר לו, לך אצל בן עמרם. הלך אצל משה אמר לו, תורה שנתן לך הקדוש ברוך הוא היכן היא. אמר לו, וכי מה אני שנתן לי הקדוש ברוך הוא תורה. אמר לו הקב״ה למשה, משה בדאי אתה. אמר לפניו, רבש״ע חמודה גנוזה יש לך שאתה משתעשע בה בכל יום, אני אחזיק טובה לעצמי. אמר לו הקב״ה למשה, הואיל ומיעטת עצמך תקרא על שמך; שנאמר זכרו תורת משה עבדי וגו׳ (מלאכי ג׳). — 22) שמות רבה מז, ג: לשעבר הייתם נקראים כשאר אומות... ומשקבלתם תורתי כרתי ברית עמכם ועליתי אתכם. — 23) ירושלמי ברכות פ״א, ה״ו. — 24) פסחים קי״ח, רע״א: כ״ו דורות... ולא נתן להם את התורה וזן אותם בחסדו. — שמע מינה שמשניתנה תורה הם נזונים בחסדה. — 25) ויקרא רבה י, ה. — 26) שם ס״פ טז, ועי׳ ברכות לז ב. — 28) שם, רע״א. ועוד לו הרבה הלכות תפילה, כמו שם כו, ב: תפילות כנגד תמידים תקנום. שם לא, ב: אסור לישב בתוך ד׳ אמות של תפילה; המתפלל צריך שיכרע עד שיתפקקו כל החוליות שבשדרה; כיון שהגיע זמן תפילת המנחה אסור לו לאדם שיטעום כלום עד שיתפלל תפילת המנחה. שם לב, ב: צריך לשהות שעה אחת אחר התפילה. — שמהם אנו רואים את גודל ערך התפילה בעיניו. — 29) מגילה כז, א. ועי׳ ירושלמי שם פ״ג, ה״א. — 30) שיר השירים רבה א, יא. — 31) מכות י, סע״א. — 32) אבות ו, ב; שמות רבה מא, ז.

בכל גופו יעסוק בתורה, 33) שהיא סם חיים להזוכים בה 34) וכל העוסק בתורה נכסיו מצליחים, 35) שמתוך שהוא מתחכם הוא מתעשר, 36) ולא עוד אלא שמעלת עליו חן ומגנת בעדו מכל נגע ומחלה. 73) אמנם בכל זאת יעשה האדם את מעשהו בהשכל ודעת על פי דרך הטבע ולא יסמוך על הנס. 38)

האדם וחובותיו. — האדם שנברא במדת הדין ובמדת הרחמים, 39) כדי שיוכל לעמוד, 40) הוא מבחר הברואים, 41) כי הוא דמות איקוניו של הקב״ה, 42) והוא בעל בחירה חפשיית לבחור בטוב ולמאוס ברע ועל כן חובה עליו לשום אורחותיו ולהתבונן באעשיו בטרם יעשה אותם: 43) לא יהלך בקומה זקופה, יען כי מלאה כל הארץ כבוד ה׳. 44) שכם אחד למדת הענוה יתר על כל המדות הטובות; 45) ומי שדעתו שפלה הרי הוא כאלו הקריב כל הקרבנות ותפלתו אינה נמאסת; 46) ועל כן יתגבר האדם על יצרו 47) ויהא עלוב גם בתוך ביתו; 48) שבעולם הברור עליונים למטה ותחתונים למעלה,

---

33) עירובין כד, א.— 34) יומא עב, ב.— 35) עבודה זרה יט, ב.— 36) בבא בתרא כה, ב.— 37) כתובות עז, ב; שבועות טו, ב.— 38) ירושלמי שקלים פ״ו, ה״ב.— 39) בראשית רבה כא, ז.— 40) שם יב, טו.— 41) וזהו השמיענו רבי יהושע בן לוי (פסחים קיח, א) באמרו: בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא לאדם, וקוץ ודרדר תצמיח לך (בראשית ג),— זלגו עיניו דמעות. אמר לפניו: רבש״ע אני וחמורי נאכל באבוס אחד, כיון שאמר לו בזעת אפיך תאכל לחם (שם),— נתקררה דעתו.— שתעודת האדם גם לאחר החטא היא להיות מותר מן הבהמה, ואם גם בזיעת אפים, ישאף תמיד להשתלם ולהשתכלל בכל צרכיו ומחסוריו, כנגד אלה שאמרו בימיו, כי מאושר היה מין האנושי לו לא ידע עמל הקולטורא והיה מתכלכל בקוץ ודרדר כיתר חיתו שדה. ועי׳ בראשית רבה כ, י. ואולי ר׳ לוי, המוזכר שם הוא ט״ס, כי לראשונה היה כתוב: ר״ל, וטעו המעתיקים לקראו ר׳ לוי, ובאמת הוא ר״ת: ריש לקיש, הוא ר״ש בן לקיש שבש״ס שם.— 42) ראה סה״פ שלפ״ז הערה 48, 49.— 43) מועד קטן ה, סע״א.— 44) קידושין לא, א.— 45) עבודה זרה כ, ב.— 46) סוטה ה, ב. ועי׳ בכורות מד, ב, ובתוספות שם.— 47) סנהדרין מג, רע״ב; עבודה זרה יט, רע״א.— 48) מדרש תהלים קא.

ובני אדם שיקרים הם בעולם הזה, קפוים הם לעולם הבא. 49) גדול הוא השלום שהוא לארץ כשאור לעיסה, 50) והמחלוקת היא קשה כדור המבול; 51) אבל מי שהוא אוהב שלום ורודף שלום... הקב"ה מורישו לחיי העוה"ז והעוה"ב. 52) אין טוב משתיקה, 53) ורכה"פ אל יוציא אדם דבר מגונה מפיו; 54) וכל האומר לשון הרע עובר על חמשה חומשי תורה. 55) טוב לב משתה תמיד זה שדעתו רחבה, וכשם שאין עינו צרה בשלו 56) כך איננה צרה בשל אחרים. 57) מצות עני אל תהי קלה, 58) ואיש אורח אל יפטר בלי מזונות ובלי לויה: 59) שישראל נמשלו לאגוזה שנגוזות ונחלפת לטובתה, כך כל מה שישראל גוזזין מעמלן ונותנים ללומדי תורה, לטובתם הם נגוזים ונחלפים להם, ומרבים להם עושר בעוה"ז ושכר טוב לעוה"ב; 60) וכל מי שבוטח בהקב"ה זוכה להיות כיוצא בו. 61) כל הרגיל לעשות צדקה זוכה לבנים מצוינים בחכמתם בעשרם ובכבודם; 62) אבל אלו שפוסקים צדקה ברבים ואין נותנים, עליהם הכתוב 63) אומר, אל תתן את פיך לחטיא את בשרך. 64) ורחמיו על כל מעשיו כתיב; 65) וכתיב, 66) וגם ענוש לצדיק לא טוב, 67)— בכל זאת גם המדה הטובה הזאת יש לה גבול, והמרחם על אכזרים סופו שיפול בחרב. 68)

מחיי המשפחה.—כשם שחוב קדוש מוטל על האשה לחלוק את הכבוד הראוי להאיש הזנה והמפרנסה, 69) כן יזהר

---

49) פסחים ג, א.— 50) ס"פ השלום שבס"ע דרך ארץ זוטא.— 51) בראשית רבה ס"פ כו.— 52) פ' השלום שם.— 53) ויקרא רבה טז, ה: מלה בסלע ומשתוקא בשתים. והפתגם הזה היה אח"כ לפתגם מהלך בכל רחבי ארץ ישראל—מערבא—(מגילה יח, א).— 54) פסחים ג, א.— 55) ויקרא רבה טז, ו. ובזבחים ספ"ט: שלשון הרע לא מצינו לו כפרה בקרבנות וכו'.— 56) עי' סוטה לח, ב.— 57) בבא בתרא קמה, סע"ב, ע"ש בפי' הרשב"ם.— 58) ויקרא רבה לד, יא.— 59) סוטה לח, ב.— 60) שיר השירים רבה ו, יא.— 61) דברים רבה ה, ח.— 62) בבא בתרא ט, סע"ב.— 63) קהלת ה.— 64) ויקרא רבה טז, ה.— 65) תהלים קמה.— 66) משלי טז.— 67) ברכות ז, ב.— 68) מדרש שמואל פי"ח.— 69) במדבר רבה

גם האיש לבלתי חשוא נגדה, 70) ולבלתי הקל בכבוד האשה 71) אשר כל היום היא עמוסה בעבודת הבית, 72) ולוקחת חלק כאחד עם האיש בחיי עולם המעשה; 73) והשרוי בלא אשה שרוי בלא חיים ובלא שלום; 74) וכל מי שאין לו בנים חשוב כמת. 75)

בחינוך הבנים.—יקר הלאה מכל החכמים ההולכים לפניו, שלא לבד את בנו 76) שהוא הנוחם היחידי להאדם בבוא עת פקודתו, 77) כי אם גם את בן בנו יחייב ללמוד תורה; 78) ואז הלא אמר ה' אני ערב בדבר ששוב אין תורה פוסקת מזרעו; 79) ואשרי האיש שיעזוב אחריו לכה"פ תלמיד הגון אשר יהא חליפות לו למלא את מקומו. 80)

שכר ועונש.—אף שבעוה"ז הצדיקים המה מטורפים, הנה יזכור להם ה' לעולם בריתו לעוה"ב, 81) כמו שכתוב: אשר אנכי מצוך היום לעשותם,—היום לעשותם ולא היום ליטול שכרם כי אם למחר; 82) ומשלותם של שונאי ישראל ומנדיו בעוה"ז יכול כל איש מישראל לתת לו מושג וציור נאמן מרב הטוב הצפון לו באחרית הימים, 83) וכי שכרו נכון לפניו ברוחניות 84) ובנשמיות. 85) אמנם העוברים על רצונו של הקב"ה, מלבד שהמה נכונים לאבדן עולם במיט היון ובאר שאון ושחת אשר בארץ תחתית, תיסרם רעתם גם בחייהם בראותם את השאול הפתוח לפניהם, והנוחם יאכלם בעש כל ימי חייהם,

---

ט, לג.— 70) יבמות סג, ב.— 71) עירובין ק, ב.— 72) גטין נב, א.— 73) פסחים קיג, רע"ב, עיש בפרש"י.— 74) בראשית רבה ר"פ יז; קהלת רבה ריש סדרא תליתאי.— 75) נדרים סד, ב.— 76) עי' פרשה שלפ"ז הערה 32.— 77) בבא בתרא קטז, א: ריב"ל לא אזיל לבי טמיא אלא לבי מאן דשכיב בלא בני, דכתיב (ירמי' כב): בכו בכה להלך... להלך בלא בן זכר.— 78) קדושין ל, א.— 79) מדרש משלי פי"ח.— 80) בבא בתרא קטז, א. ועי' בכורות מד, ב: לא יהיה בך עקר,— מן התלמידים.— 81) תנחומא תולדות ז.— 82) עירובין כב, א; עבודה זרה ג, סע"א.— 83) מדרש תהלים סמ"ד.— 84) דברים רבה רפ"ז: מי שנכנס לבתי כנסיות ולבתי מדרשות בעולם הזה, זוכה ליכנס לבכ"נ ולב"מ לעתיד לבוא.— 85) ברכות עד, ב: זה יין המשומר בענביו מששת ימי בראשית; ס"מ עוקצין, עתיד הקב"ה

יבושו ויבהלו ישועו ואין מושיע; 86) וגם יד ה׳ תהיה בהם לנבות מהם את חובתו בטובתו, עשיר בשורו עני בשיו וכו׳. 87) ועל הכל הקב״ה מאריך אפו חוץ מן הזנות. 88) על היסורים שבאים על האדם ב ג ו פ ו בעוה״ז, לא יביט כעל עונש ומירוק העבירות, כי אם כעל תוכחה ואזהרה מאת ה׳ להאדם כי ייטיב את דרכו בעתיד; ואותם היסורים שאינם מבטלים את האדם מדברי תורה, המה יסורים של אהבה. 89) השמח ביסורין מביא ישועה לעולם. 90) והעונה אמן יהא שמיה רבה מבורך בכל כחו (ומצדיק עליו דין שמים) קורעין לו גזר דינו. 91)

ב א מ ו נ ו ת י ו,—לא התרחק הלאה מיתר בני חבורתו ואנשי דורו. הוא החזיק במעוז המסורה הקדומה, שיש רגע אחד בשלש השעות הראשונות של היום אשר בו יועם ה׳, וכי קללת איש ברגע ההיא לא תשוב ריקם. 92) לפי אמונתו הוטבע בראשית הבריאה טבע מיוחד לכל אחד מששת ימי בראשית, המשפיע על טבע ותכונת האדם הנולד בו ועל כל מאורעותיו בחיים, ויכתוב כל זאת בפנקס הזכרונות אשר לו לזכרון לדור אחרון. 93) אף שהיה עוסק בטבעיות, 94) ותהי לו ידיעה בטבע האדם ובעלי החיים; 95) למד את תורת התדבקות המחלות הקשורים בחקי הטהרה והנקיות; 96) ויהי חוקר אחרי סבות המחלה הטבעיות,

---

להנחיל לכל צדיק ש״י עולמות; פסחים נ, א: עתיד הקב״ה להוסיף על ירושלים עד שהסוס רץ ומלא.— 86) עירובין יט, א; מדרש תהלים ו. ועי׳ ויקרא רבה לו, רס״ב; ילקוט ח״ב, ר׳ תשי״ד.— 87) פסחים קיח, רע״א; מדרש תהלים ר״ס קלו.— 88) בראשית רבה כו, ה.— 89) שם ר״פ צב.— 90) תענית ח, סע״א.— 91) שבת קיט, ב.— 92) ברכות ז, א.— 93) שבת קנו, א, ועי״ש שגם ללוי אביו היה פנקס כזה.— 94) שבת כג, א: כל השמנים יפים וכו׳; בבא בתרא נו, א: חמרא מתתאי עקר; בראשית רבה כח, ד: אם יקלוט אדם מטר מאוירה של סדום ויתן בערוגה אינה מצמחת.— 95) יבמות עה, ב: עטרה כל שהיא מעכבת; כתובות ספ״ה: שהיין יפה לחלב; בכורות ז, א: לעולם אין מתעברת וכו׳; בראשית רבה יג, סס״ו: בשעה שהמטר יורד בהמה מבקשת תפקידה. והרבה ענינים מדיני גילוי התלוים בידיעת טבע האוכלים בב״ק קטו, ב; ירושלמי תרומות פ״ח, ה״ג.— 96) ירושלמי ברכות פ״ח,

וימצא את תרופתן על ידי סמים שיש להם קישור טבעי עמהם, כפי מצב ידיעת החכמה הזאת בימיו; 97) הנה האמין בכל זאת גם במה שלמעלה מהטבע 98) ובלחשים בכבד שלא יהא מוצאם ממקור משחת; 99) ותהי לו לדבר מוחלט שהשדים מתלבשים

ה"ב: מייאשא בר בריי דריב"ל אמר, מן דהוה אכיל עם סבי ולא משטיף ידיה עד הפרק לא הוה אכיל עמיה; ברכות נא, א: ג' דברים סח לי מלאך המות, אל תטול חלוקך שחרית מיד השמש ותלבש, ואל תטול ידיך ממי שלא נטל ידיו, ואל תעמוד לפני הנשים בשעה שחוזרות מן המת, מפני שאני מרקד ובא לפניהן וחרבי שלופה בידי ויש לי רשות לחבל. ואי פגע מאי תקנתיה, ליכשף מדוכתיה ד' אמות, אי איכא נהרא ליעבריה, ואי איכא דירכא אחרינא ליזל בה, ואי איכא גודא ליקו אחוריה, ואי לא, ליהדר אפיי ולימא: ויאמר ה' אל השטן יגער ה' בך וגו', עד דחלפי מיניה.— עין בוחנת תכיר בזה יחד עם האמונה בלחשים, כמנהג הימים ההם, גם ידיעת תורת התדבקות המחלות מידים עסקניות שלא רוחצו למשעי, ושמירה מעולה מחברת הנשים החוזרות מקבורת המת, שבימים מקדם היו הנשים מושחות את בשרו בבשמים ובתמרקים,—שאולי מת ממחלה מתדבקת. ובמדרש מאוחר בשם "פרקי רבינו הקדוש" (בס' הלקוטים של גרינהוט ח"ג) פ"ג: ג' דברים שאל מה"מ את ריב"ל וחזר ולמדו. אמר לו, כשאתה נכנס לבקר את החולה אל תשתה שם; ואל תשב מראשותיו ולא מרגלותיו אלא היה מתעטף ושב לפניו כתלמיד לפני רבו (כ"א: מפני שפעמים נוטל שם תחת שם); ואל תעמוד לפני הנשים הבאות מבית הקברות, מפני שאני מרקד לפניהם וחרבי שלופה בידי; (וכשאני עומד למעלה מן המטה וחרבי שלופה בידי) ג' טפות נוטפות מן החרב, באחת מת ובאחת הוא מסריח ובאחת פניו מוריקות,—עי"ש בהערות המו"ל. — אמנם עם כל זהירתו ברחילה לנקיות, לא היתה דעתו נוחה מאת הידועים בימיו בשם "טובלי שחרית", שהרחיקו ללכת בזהירותם ויצריכו לזהמת הגוף טבילה במקוה של ארבעים סאה, ואמר: אפשר בתשעה קבין; אפשר בנתינה (ברכות כב, ב).— 97) גטין ע, א: סם דלריא—דרדרא.— 98) כתובות עז, ב: מכריז בהו (בבעלי ראתן, מחלה מתדבקת) ועסיק בתורה; שבועות טו, ב: אמר להם להני קראי זגני. ועי' לעיל הערה 96.— 99) ירושלמי שבת פי"ד, ה"ד: בר בריה הוה ליה בלע, אתא חד ולחיש ליה ואינשם. מי נפיק אמר ליה, מאי אמרת עלוי. אמר ליה, למילת פלן. אמר, מה הוה לי אילו מית ולא שמע הדא מילתא.— מה היתה המחלה ההיא שכך בהלה בה נפש ריב"ל לא פורש לנו. ולדעת המבקרים האחרונים היה הלחש

בלילה בדמות אנשים ועושים במחשך מעשיהם; 100) ובתומו האמין שבאחד המקומות יש בהמה אחת הרובצת על אלף הרים, וכל מה שהירדן עושה לששה חדשים ומכנים, היא עושה גמיעה אחת. 101) בהאמינו בחלומות וכי כל החלומות הולכים אחר הפה, היתה עצתו הטובה להשכים ולאמר איזה פסוק טוב מענין החלום. 102) וימאן לראות באיזה ממפעלות הטבע את הסבות הפשוטות, כי אם סבות אשר רק בדמיון יסודן, 103) עד כי נכשל להוציא משפט מעוקל, אשר דעת חכמי דורו לא נחה הימנו במאד. 104)

אלה המה קצות דרכי ר׳ יהושע ב״ל בהלכה, בהגדה ובמוסר. לא נעשה שקר בנפשינו להתפאר כי באנו עד תכליתם, ואולי יותר ממה שקרינו כאן ימצא כתוב בהמון מאמריו המפוזרים זה בכה וזה ככה. חקרנו ודרשנו כפי יכלתנו, ולא עלינו המלאכה לגמור.

ב. נאה דורש ונאה מקיים.

כמה נפיש גברא דרביה כשמעתתיה. 1)

הוא לא היה רק נאה דורש כי אם גם נאה מקיים, ואם כל המדות הטובות שהרבה לדבר בשבחן היו כאבני חן בעטרת

בשמו של ישו הנוצרי (עי׳ דדו״ד ח״נ ע׳ 61, ובהתחיה לזכס, ש׳ תר״ז צד 30 בהערה). אמנם זאת נראה בעליל שאלולי זאת היתה דעתו נוחה מלחשים, ועין לעיל הערה 96.—
100) מגילה ג, סע״א: אסור לאדם שיתן שלום לחבירו בלילה. חיישינן שמא שד הוא.— 101) במדבר רבה כא, יח, ועי׳ ויקרא רבה ס״פ כב, בשם ר׳ יוחנן.— 102) ברכות נו, ב; בבא קמא נה, א, בנוסחת העין יעקב.— 103) מדרש תהלים מ״ט: בכל יום ויום חמה ולבנה כהות עיניהם מאור שלמעלה והן מתעכבין לצאת וכו׳; ברכות נט, א: לא נבראו רעמים אלא לפשט עקמומיות שבלב: עירובין יט, א: שתי תמרות יש בגיא בן הינם ועולה עשן מביניהן... וזו היא פתחה של גיהנם.— 104) ברכות שם: הרואה את הקשת בענן, צריך שיפול על פניו (לפי שהוא מראה כבוד ה׳—רש״י). לייטא עלה במערבא, משום דמחזי כמאן דסגיד לקשתא.

ב. 1) נדה כ, א.

הכבוד שעטרו לו בני דורו הקרובים והרחוקים, 2) עד כי היה ידוע בשם „גדול הדור", 3) הנה מדת הענוה אשר ראה אותה כיסוד תורת היהדות 4) ועל כן הצטיין בה ביותר שאת, 5) — הוסיפה עליו לוית חן ותהי לו לעטרת תפארת כל ימי חייו. הוא לא קנא לדעותיו, וכאשר ספרו לו על אדות תלמיד אחד שעשה לא כאשר הורה הוא, ענה במנוחת לב ויאמר: הניחו לו כי הוא עושה על דעת רבו. 6) וגם נגד הממרים את פיו לא חשף זרוע עוזו ולא אבה להשתמש בהכח והזכות, הניתן על פי דיני ישראל בימיו, לכל בית דין שבכל מקום, ולא החרים שום אדם מעולם, 7) ורק פעם אחד מצינו שנזרקה קללה מפיו על כל אלה שאינם נזהרים בעצמם בדברים שבהם מותר האדם על הבהמה, 8) ופעם אחד רצה לקלל את ההוא צדוקי דהוה בשבבותיה וחוה מצער לו טובא בקראי, ולא אסהעיה מילתא. 9) וגם בשנאתו וקנאתו לא הרחיק ללכת הלאה מהגבול הראוי, ועל כן אף שהביט בעיני קנאה ושנאה על מחריבי הבית 10) אשר בימיו שרש בארץ ישראל גזעם, ובבקרו פעם אחת את אחד המקומות בארץ ישראל וירא את פירות המקים כי טובים הם מאד, ויאנח ויאמר: ארץ ארץ! למי אתה מוציאה פירותיך לערביים הללו שעמדו עלינו בחטאותינו; 11) ועל המוכר עבדו לעכו"ם חרץ משפט קשה: לענשו בפדיונו עד מאה בדמיו; 12) וגם אחרי שבאו לחסות תחת כנפי היהדות לא היה עוד נאמן בבריתם 13)

---

2) עי' תענית כה, סע"א; ירושלמי שם פ"ג, ה"ד. — 3) ראה פרק „הגדות ומעשיות" סי' ז. — 4) שבת פט, א: אמר לו הקב"ה למשה, הואיל ומעטת את עצמך תקרא — התורה — על שמך. - 5) ראה בפרק „הגדות ומעשיות" שם. — 6) ירושלמי שבת פ"א, סה"ד. — 7) שם מועד קטן פ"ג, ה"א. — 8) נדה יד, רע"א, עיין שם בפרש"י. — 9) ברכות ז, א. — 10) בראשית רבה נה, ז: ארץ המוריה... אריב"ל, שמשם הקב"ה (הרואה את חורבן המקדש שעמד בהר המוריה) מורה לאומות העולם (שהחריבו את הבית) ומורידם לגיהנם. — 11) כתובות קיב, א. ועי' תוספות עבודה זרה כט, ב. — 12) גטין מד, א. — 13) עבודה זרה נז, סע"א: עבדים עד י"ב חודש נסך. ועי' יבמות מח, ב: הלוקח עבד מן הנכרי וכו'.

ואסר ללמדם תורה, 14) בכל זאת התיר לתלמידו שהיו לו שדות בהר המלך, במקום שאין ישראל מצוים, להשכירם לעכו״ם, נגד ר׳ יוחנן אשר בקנאתו העזה אמר: הבירן ואל תשכירן לעכו״ם. 15) וידרוש שאף שאין לנו ללמוד מהמקולקלים שבהם, יש לנו לחכות את המתוקנים שבהם, 16) שגם להם ממון טוב בחיק העתיד. 17) ואת כל רוחו הוציא רק לעמת הבורים מישראל, שאינם ממלאים את תעודת עם הספר, ויורד לחייהם באמרו: כסות אשת חבר קודמת לחיי עם הארץ; 18) ולא היה אוכל יחד גם את מי שלא היה מדקדק באחת המצות שמדרבנן. 19) עם ענותנותו הלכה שלובת יד גם תמימותו, ויהי פתגמו: כל החושד בכשרים לוקה בגופו, 20) ומעולם לא מלאו לבו לחשוד את זולתו במחשבות און, 21) וישתדל ללמד סנגוריא גם על זה שפיו כבר הכשילו. 22) וכה הרחיק ללכת במדה היקרה הזאת עד כי לתכליתה לא התבונן גם אל פשטות הכתובים. 23)

---

14) כתובות כח, סע״א.— 15) ירושלמי דמאי רפ״ו.— 16) סנהדרין לט, סע״ב.— 17) במדבר רבה ר״פ כו: (אין מיתה לעתיד לבוא) לא בישראל ולא בעכו״ם.— 18) ירושלמי הוריות פ״ג, ה״ד.— 19) נטילת ידים,— עי׳ בפרק הקודם הערה 96.— 20) יומא יט, ב. הפתגם הזה היתה בקבלה בידו מאביו, עי׳ שמות רבה ג, ג. ובשבת נז, רע״א, הפתגם הזה על שם ריש לקיש. וקרוב לשער שהיה כתוב בר״ת: אר״ל—״אמר ״רבי ״לוי, וטעו המדפיסים לקראו אמר ריש לקיש. ומוכס את המדרש רבה הנ״ל אין לשנא, שר׳ יהושע דסכנין בעל המאמר שם רגיל לאמר את מאמריו בשם ר׳ לוי, ולא בשם ריש לקיש.— והנאמר על שמו במס׳ דרך ארץ רבה ספ״ה: מכאן אמר ריב״ל, לעולם יהיה כל אדם בעיניך כלסטים והוי מכבדו כר׳ גמליאל.— הענין שם מוכיח שהמלים ״בן לוי״ המה ט״ס, והפתגם הוא של ר׳ יהושע התנא חבירו של ר״ג.— 21) ירושלמי ברכות פ״ה, ה״ד: שליח צבור שהשגיר שתים שלש ברכות אין מחזירין אותו וכו׳. ועי׳ בבלי שם כט, א.— 22) ירושלמי סנהדרין פי״א, ה״ה: חנניה בן עזור נביא אמת היה. וע״ש בלאים ספ״ט, שלימד זכות גם על ירבעם בן נבט, שאחרי שנעשה בו מדת הדין, יקוים בו מקרא שכתוב, והבאתי אתכם על אדמת ישראל... ונתתי רוחי בכם וחייתם (יחזקאל לז).— 23) בראשית רבה נח, ד: הפך בזכות ראובן במליצה נאה, נגד אלה האומרים: כי עלית—בודאי; חללת—

העד היותר נאמן על ענותנותו ותם רוחו כאחד, הוא המסופר: שפעם אחד גזרו תענית בארץ ישראל על עצירת הגשמים בכל הארץ, וישמע ה׳ אל תפילת ריב״ל ויהי המטר בכל ארץ הדרום, ואל תפילת ר׳ חנינא ראש הישיבה אשר בצפורי לא שעה. וישמע ר׳ חנינא את קול העם ברעה, וימהר וישלח אחר ריב״ל ויחל את פניו לבוא אליו ולהתענות באשר יתענה הוא, אולי יתעשת ה׳ לתפילת השנים. אולם גם בפעם הזאת לא עלתה לצפורי ארכה, אז יצא ריב״ל וידבר לכל העם הנצבים דברים היוצאים רק מקירות לב טהור: דעו וראו רבותי! לא ריב״ל מוריד מטר לבני הדרום ולא ר׳ חנינא עוצר אותו מבני צפורי; אלא שבני הדרום לבם רך והמה שומעים דברי תורה ונכנעים ובני צפורי לבם קשה ואף ששומעים דברי תורה לא יכנעו. 24) ויחזיק במעוז הענוה כל ימי חייו, וגם בהגיעו לזקנה ושיבה וינחל כבוד ויקר מכל עבריו, לא רם לבו ולא בוש לשאול את הדבר הקשה גם מריש לקיש הצעיר הרבה ממנו. 25)

אמנם עם כל ענותנותו ומאויו שלא להחזיק טובה לנפשו, 26) היה מכיר גם את ערך כבוד עצמו, 27) ויהי סמוך ובטוח כי את אשר יגזור אומר יקום, ויאמר: אני ערב לאילין דאזלין לנמורין (להודיע את קביעות החדש) דלית חד מנהון מית. 28) כי בעודו עלי אדמות כבר היה מובטח שהוא ואביו המה בני העולם הבא. 29)

כבוד המורים והחכמים היה יקר בעיניו עד מאד, ויהי דברו לאמר: שכל הלומד מחבירו אפילו אות אחת צריך לנהוג בו כבוד, 30) ויוציא משפט: שכל המלאכות שהעבד עושה לרבו

ודאי.— 24) ירושלמי תענית פ״ג, ה״ד. והנה הקרבן העדה וההולכים בעקבותיו ייחסו את הדברים האלה לר׳ חנינא, ולא עדי כבתראי הרז״ פראנקל בס׳ מבוא הירושלמי ד״ד, ע״ב, והדר׳ קאהוט בס׳ ערוך השלם ע׳ דרום.— 25) עי׳ ס״פ ״ארחות צדיק״. - 26) כתובות עז, ב.— 27) ירושלמי מו״ק רפ״ג: ריב״ל שלח בתר חד בר נש תלתא זמנין ולא אתא (כמה ארך אפים הוא ריב״ל!). אמר לו, אילולא דלא חרמית בר נש מן יומי הוינא מחרים להאוא גברא וכו׳.— 28) ירושלמי ראש השנה פ״א, ה״ד.— 29) סנהדרין נח, סע״א.— 30) אבות פ״ג, מ״ג.

התלמיד עושה כרבו חוץ מהתרת לו מנעל, 31) ובית דין מנדין על כבוד הרב, 32) וגם המעיז לבזות את חבירו בפני תלמיד חכם הוא בוזה דבר ה'. 33) ויצו את בניו כי יזהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אונסו, שלוחות ושברי לוחות מונחין בארון, 34) וידרוש שכל המוריד דמעות על אדם כשר הקב"ה סופרן ומניחן בבית גנזיו, 35) ולעמת זה, כל המספר אחרי מיטתן של תלמידי חכמים נופל בגיהנם. 36) ועל כן לא יפלא בעינינו על אשר לא הרהיב הוא עוז בנפשו להרהר אחרי צואתו של ר' יהודה הנשיא: גמליאל בני נשיא, 37) — ולבו לא הלך אחרי יתר חכמי דורו שלא נשאו פנים להנשיא הצעיר, 38) ויהי הוא כמעט היחידי בין החכמים שמחוץ לישיבת צפורי אשר הושיט יד עזרה להנשיא. וקרוב לשמוע שלתכלית זאת היה דברו: קשה לפני המקום לעקור שלשלת יוחסין ממקומה, 39) שהוא מקביל אל דברי הנשיא ר' גמליאל ברבי בעצמו: כל העמלים עם הצבור יהיו עמלים לשם שמים, שזכות אבותם מסיעתם. 40) ויהי עוד מהמשתדלים להוסיף על זכיות הנשיא, 41) ויהי מבטל גם כבודו מפני כבוד בית הנשיא, והיה עומד מפי רב יוסף בנו שנתחתן בנשיא, — רק משום כבוד בית הנשיא. 42)

---

31) כתובות ר"פ י"א. — 32) ברכות יט, א. — 33) סנהדרין נט, ב. — 34) ברכות ח, ב. — 35) שבת קה, ב. — 36) ברכות יט, א. — 37) כתובות קג. — 38) עי' דדו"ד חלק ג', פ"ה. — 39) ירושלמי סוכה פ"ה, ה"א. — 40) אבות ספ"ב. עי' דדו"ד שם. — 41) ירושלמי מועד קטן פ"ג, ה"א: הדא דת אמר בשאין שם נשיא, אבל אם יש שם נשיא, הנשיא מתיר. — 42) קדושין לג, ב. — והנה הרא"הו בס' דור דור ודורשיו בזה הרבה מחלוקת בישראל ויחרחר ריב בין ישיבת הדרום וישיבת הצפון של בית הנשיא. ולפי דעתו היתה ראשית המדון נסיבה מאת ריב"ל. וכל זה לאו בפירוש אתמר אלא מכללא, יען שמצא שריב"ל היה ממנה ומסמיך את תלמידיו, וימצא עוד שביומי רבי התקינו שיהא המינוי ביד הנשיא, ע"ש. — אמנם מלבד מה שראינו כי נהפוך הוא, שריב"ל היה מאלה שהחזיקו ויתמכו בידי הנשיא; הנה גם ראיתו אין לה על מה שתסמוך, שבירושלמי שם לא נאמר שרק בידי הנשיא הרשות למנות ולא בידי אחר; כי אם הכי איתא התם: חזרו והתקינו שלא יהא

ג. הגדות ומעשיות.

אשרי מי שגדל בתורה ועמלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו וגדל בשם טוב ונפטר בשם טוב מן העולם. 1)

כגורל כל ההגדות התלמודיות שהיו לחומר בידי אלפי בעלי דמיון שלא חשבו את עצמם בני חורים להניחם כמות שהם, כן היה גם גורל ההגדות אשר לקחו להם לסמל את תרין הרעין דלא מתפרשין אליהו ור׳ יהושע בן לוי. אין מספר לההשערות ואין קץ לההדמיונות אשר העמיסו עליהם מאז עד היום הזה, מהמבארים הראשונים עד סופרי הדור האחרון המתחרים איש את רעהו לראות בבעלי האגדות את סמל דמות הדעות השוררות בחונם ובזמנם. 2) אולם לא בשביל שהמה מדמים נעשה גם אנחנו מעשה להוסיף דמיון על דמיון והשערה על השערה. אנכי אספתי בזה לאסיפה שלמה שלא היתה עוד כמוה את כל ההגדות והמעשיות המיוחסות לר׳ יהושע בן לוי, והערנו עליהם במקומות שהמה נוגעים עם התלמוד או המדרשים, ונסדר אותם, לפי השערתנו, כסדר התרקמותם והתפתחותם בדמיון ההמון בחיי בעל ההגדה ובדורות הבאים אחריו, מעת אשר היו אמון אצל בעלי התלמוד ובתי המדרש המאוחרים אשר הגדותיהם ישאו עליהם תו התלמוד, ואולי כימיו גם ימיהם; ויהיו שעשועים בלשכות חשאים של בעלי הסוד, אשר ראו בהם הדר שיבה ומסורת קדומים מדור דור. 3) עד אשר גם אחרוני הסופרים מצאו

בית דין מתמנין אלא מדעת הנשיא, ושלא יהא הנשיא מתמנה אלא מדעת בית דין.— ואיה איפא מצא שריב״ל מינה את תלמידיו שלא מדעת הנשיא ?— ועיין רמב״ם סנהדרין פ״ד, ה״ה. ואחרי שנפל יסודו של הראה״ו, נפל גם בנינו אשר בנה עליו, כשל עוזר ונפל עזור, ושלום על בית הנשיא ועל ריב״ל האוהב שלום ורודף שלום.

ג. 1) ברכות יז, א.— 2) לא אהיה כרוכלא ליחשב ולילך את מפרשי האגדה מדורות שעברו שכל דבריהם המה כדברי נביאות, ואזכיר רק איזה מהמבקרים האחרונים המדמים כי ביאוריהם עומדים על בסיסי מדע לא ימוטו. לדוגמא ראה: המפתח, שאנקעס, חלק א, דקי״ט, ב; חלק ב, דל״ט והלאה; כור לזהב, שערשעווסקי, מבוא לחלק ראשון, מאמר ג; המגרף, דובזעוויץ, ע׳ 148.— 3) הרמב״ן בשער הגמול

בהם מקום להתגדר בו ויטביעו עליהם את חותמם גם הם. אולם בכדי שלא יאמרו כד חסרא לנבא נפשיה לשלמא נקיט, נתתי יד לדמיוני בסוף פרק „רבנן דקסרין" ואתנבא במשל ומליצה, ואחדל.

א. כתובות קיב, רע״א.—ר׳ יהושע בן לוי איקלע לגבלא, חזינהו להני קטופי דהוו קיימי כי עגלי, אמר, ארץ ארץ הכניסי פירותיך! למי את מוציאה פירותיך לערביים הללו שעמדו עלינו בחטאותינו. לשנה איקלע ר׳ חייא להתם, חזינהו דהוו קיימי כעיזי. אמר, עיזים בין הגפנים. אמרו לו, זיל לא תעביד לן כחברך.

ב. פסחים נ, רע״א.—רב יוסף בריה דר׳ יהושע בן לוי חלש ואיתנגיד, כי הדר אמר לו אבוה, מאי חזית. אמר לו, עולם הפוך ראיתי, עליונים למטה ותחתונים למעלה. אמר לו, בני עולם ברור ראית. ואנן היכי התם?—כי היכי דאיתי אנן הכא, הכי אתינן התם. ושמעתי שהיו אומרים, אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו, ושמעתי שהיו אומרים, הרוגי מלכות (הרוגי לוד) אין אדם יכול לעמוד במחיצתן.

ג. ירושלמי תרומות ספ״ח, ובשינוי הנוסחא בבראשית רבה ס״פ לד.—עולא בר קושב (קושר) תבעתיה מלכותא, ערק ואזל ליה ללוד גביה דריב״ל, אתון ואקפין מדינתא. אמרה להן, אין לית אתון יהבין ליה לן אנן מחרבין מדינתא, סליק גביה ריב״ל ופייסיה ויהביה לון. והוה אליהו זכור לטוב יליף מתגלי עלוי ולא אתגלי, וצם כמה צומין (תלתין יומין) ואיתגלי עלוי. אמר לו, ולמסורת אני נגלה (וכי חבר אנכי למסורת). אמר לו, ולא משנה עשיתי. אמר לו, ודו משנת חסידים (מיבעי להאי מילתא מתעבדא על ידי אחרינא ולא על ידך).

ד. קהלת רבה ט.—אית דאמרי, ריב״ל הוי מתחמיד למיחמי

אחרי העתיקו את מדרש האגדה (הלאה ס״י נוסחא ג׳, הוא מסיים: ודברים הללו וכיוצא בהם אין לתלות אותם במשל וחידה, שהרי הזכירו מקומו ומדתו ארכו ורחבו... אלא כך היא קבלת רז״ל.

לר׳ חייא רבה. אמרין לו, לית את הוא בדאי. אמר לון, למה ולא לעית באוריתא כותיה. אמרין לו, ולא אלפית אוריתא כותיה, ולא עוד אלא דהוא הוה גלי. אמר לון, ואנא לא הוינא גלי. אמרין לו, את הוית גלי למילף 4) והוא גלי לאולפא. יתיב תלת מאה תעניתא, איתחזא ליה בחלמא. אמר, מאן הוא דכלום ודבר בגרמיה כלום נוח לו אם לא נברא.

ה. מכות יא, א.—ההוא גברא דאכליה אריא ברחוק תלתא פרסא מיניה דריב״ל, ולא אשתעי אליהו בהדיה תלתא יומא.

ו. סנהדרין צח, סע״א.—ר׳ יהושע בן לוי אשכחיה לאליהו דהוי קיימי אפתחא דמערתא דר׳ שמעון בר יוחאי. אמר לו: אתינא לעלמא דאתי. אמר לו, אם ירצה האדון הזה. אמר ריב״ל, שנים ראיתי וקול ג׳ שמעתי. אמר לו, אימת אתא משיח. אמר לו, זיל שייליה לדידיה.—והיכי יתיב.—אפתחא דקרתא.—ומאי סימני׳.— יתיב ביני עניי סובלי חלאים, וכולן שרו ואסירי בחד זימנא, איהו שרי חד ואסיר חד, אמר דלמא מבעינא דלא איעכב. אזיל לגביה. אמר לו, שלום עליך רבי ומורי. אמר לו, שלום עליך בר ליואי. אמר לו, לאימת אתי מר. אמר לו, היום. אתא לגבי אליהו אמר לו, מאי אמר לך. אמר לו, שלום עליך בר ליואי. אמר לו, אבטחך לך ולאבוך לעלמא דאתי. אמר לו, שקורי קא שקר בי, דאמר לי היום אתינא ולא אתי. אמר לו, הכא אמר לך, היום אם בקולי תשמעו. 5)

ז. פסיקתא דרב כהנא, פי׳ עניה סוערה, ובשינוי הנוסחא בפסיקתא רבתי שם ובילקוט ישעי׳ ר׳ תעח.—מעשה בספינה אחת שהיתה מפרשת בים הגדול והיתה כלה גוים והיה בה תנוק אחד יהודי, ובא עליה סער גדול בים. איתגלי אליהו על ההוא ינוקא ואמר ליה, אי את אוזיל לגביה ריב״ל ומחמי ליה אילן אבני כודכייא ואנא משזיב להדא אילפא בזכותך. אמר לו, ריב״ל גדול הדור הוא 6) ולית הוא מהימן יתי. אמר לו, ענון הוא ומהימן יתך, וכד תחמי ליה לא

---

4) עי׳ בפרק ״רבנן דקסרין״.— 5) תהלים צה.— 6) זותא דינוקא דאבוה ודאמא. וראה הסגנה שאחרי זאת.

תחמי קדם בר נש, אלא דברוהי למערתא דרחיקא מן כוד תלתא מילין (יומין) ותחמי ליה יתהון תמן. מיד נעשה נס ויצא משם בשלום. אזיל ההוא ינוקא לגביה ריב״ל ואשכחיה דיתיב (במתיבתא רבה—כבי כנישתא רבה—דלוד. אמר לו, מרי, מילתא —דצניעותא—אית לי למימר לך. קם) ריב״ל. אתון חמין ענותנותיה דריב״ל דאזיל בתריה מהלך תלתא מילין (יומין) ולא אמר לו מה את בעי מינאי. כיון דמטון למערתא אמר לו, מרי, אילין אינון אבני כודכייא שאמרו חכמים. וכיון דחמי יתהון הבהיקה כל כוד מאורן והשליכן לארץ ונגנזו (כיון שראה אותם נבהל מפניהם ונגזרו).

ח. מדרש תהלים ס״ח לו. ובשינוי הנוסחא בבראשית רבה ר״פ לה׳—**מעשה** בריב״ל שהיה אליהו זכור לטוב עסק עמו בדברי תורה, **והיו** עסוקין במדת רשב״י ונתקהה ריב״ל בדבר הלכה. א״ל אליהו, מבקש אתה לשאול לרשב״י בא ואני מעמיד אותו לך. מיד הלכו וקרא אליהו לרשב״י. מיד ענה אותו. אמר לו, (גדול הדור) ריב״ל בא לשאול אותך בהלכה, ולא חפץ. אמר לו אליהו, כדאי הוא ריב״ל לראותך צדיק הוא. אמר לו, אילו היה צדיק לא היה נראה הקשת בימיו, שכל ימיו של רשב״י לא נראתה הקשת.

ט. כתובות עז, סע״ב.—ריב״ל מיכרך בהו (בבעלי ראתן—מחלה מתדבקת) ועסיק בתורה, אמר, אילת אהבים ויעלת חן, 7)— אם חן מעלה על לומדיה, אגוני לא מגני. כי הוה שכיב א״ל למלאך המות, זיל עביד לו רעותיה. אזיל איתחזי לו. אמר לו, אחוי לי דוכתאי. אמר לו, לחיי. אמר לו, הב לי סכינך דילמא מבעתת לי באורחא. יהבא נהליה. כי מטא להתם דלייה קא מחוי לו. שוור נפל לההוא גיסא. נקטיה בקרנא דגלימיה. אמר לו, בשבועתא דלא אתינא. אמר קוב״ה, אי איתשל אשבועתא ניהדר, אי לא לא ניהדר. אמר לו, הב לי סכנאי. לא הוה קא יהיב לו. נפקא בת קלא ואמרה לו, הב ניהליה דמתבעי לברייתא. מכריז אליהו קמיה, פנו מקום לבר ליואי, פנו מקום לבר ליואי. אזיל

---

7) משלי ה.

אשכחיה לרשב״י דהוה יתיב על תלת עשרי תכטקי פיזא. א״ל, את הוא בר ליואי. אמר לו, הן.— נראתה הקשת מימיך. אמר לו, הן.— אם כן אי אתה בר ליואי. ולא היא, דלא הואי מידי, אלא סבר לא אחזיק טיבותא לנפשאי. 8)

י. מעשה דר׳ יהושע בן לוי.—כלבו סי׳ קכ; סוף ס׳ שבלי הלקט הישן; ובחוברת מיוחדה, קושטא, רע״ט; תורה אור לר״ד בן יחיא סי׳ כח (רק פרשת הגן עדן, מתחלת: אגרת שלח ר׳ יהושע בן לוי על ידי מלאך המות מתוך גן עדן לר׳ גמליאל וזקני ישראל וכו׳); בית המדרש של יעללינעק חדר שני ע׳ 48 - 51; *Zunz, Gottesdienstliche vortrege der Juden, Berlin, 1832, p. 141, Note e ; Gaster* (העתקה לשפת אנגליא, ביבליוגרפיא והערות), *in The Journal of the Royal Asiatic Society, 1893, pp. 591—596.*

ראשית ההגדה ההולכת לפנינו היא העתקה חפשיית מההגדה התלמודית (סי׳ ט) בסגנון מדרשי מאוחר עם איזה שינוים והוספות אשר לא ידענו את מקורם, והיא נתנה פתחון פה להוספה המאוחרת ממנה אשר החלה להתרקם בימי בכורי תורת הסוד, 9)— בימים אשר שרי מעלה הסתתרו עוד בחביונם, ובעלי הנסתר הביטו עוד בסוד שרפי קודש כמבעד למסך; וגם פקודת שני המלאכים אשר החלו לקרוא בשם לא נתבררו להם כל צרכם. עד שברבות הימים בה במדה שהתרחבה והתפתחה חכמת הקבלה, התרחבה והתפתחה גם היא, ותרב ותגדל ותלמד את לשונה לדבר בשפת בעלי הסוד—שפת ארמית נלעגה, וכבת מרום תלך עם מלאכי מעלה ומטה ותגעגע עליהם למדוד עמה את העולמות העליונים והתחתונים, ארכם ורחבם, מוצאיהם ומבואיהם וכל אשר בהם. וכמו שהיא למעלה מן המקום כן היא למעלה מן הזמן. שאף שבאמרה: שבאותו שעה המיתו לר׳ ישמעאל כהן גדול ור׳ שמעון בן גמליאל ועשרה צדיקים ובאה שמועה,— שהוא נגד האמת ההיסתורית, שעשרה הרוגי מלוכה הידועים לא נהרגו בשנה אחת, וגם ר׳ ישמעאל כה״ג ורשב״ג לא נחשבו עמהם מעולם, עי׳ סדר הדורות בע׳ ריב״ל;— שבזה עכ״פ היא נשענת על הגדות הקדומות לה: מדרש אלה אזכרה (בית המדרש יעללינעק, חדר ב, 66) ומעשה עשרה הרוגי מלכות (שם, חדר ששי, 19—35), והא דקאמרה: ועשרה צדיקים, רצונה עם שנים הראשונים;— הנה בכלל המה נהרגו הרבה עשרות בשנים גם

---

8) ראה מאמרו של הדר׳ א׳ קאהוט בעתון *Jewish Comment* כרך *XII*, גליון *67* עי׳ *3*.— 9) עי׳ בהקדמתו של הר״א יעללינעק להגדה הזאת.

קודם שנולד ר׳ יהושע בן לוי. אולם כבר מנויה וגמורה שאין משיבין על האגדות.

I. ארז״ל ריב״ל צדיק גמור היה, 10) וכשהגיע זמנו להפטר מן העולם אמר הקב״ה למלאך המות עשה לו כל צרכו מה שיבקש ממך. הלך אצלו ואמר, הגיע זמנך ליפטר מן העולם, אלא כל דבר שאתה מבקש ממני אעשה לך. כששמע ריב״ל כך אמר לו, מבקש אני ממך שתראני מקומי בגן עדן. אמר לו, לך עמי ואראהו לך. אמר לו, תן לי חרב שלך שלא תבהלני בו. מיד נתן לו החרב והלכו שניהם עד שבאו אצל חומת גן עדן. וכשבאו אצל חומת ג״ע חוץ לחומה, לקח מלאך המות את ר׳ יהושע והגביהו והניחו על חומת ג״ע. אמר לו, ראה מקומך בג״ע. קפץ ריב״ל מן החומה ונפל בג״ע, ואחז מה״מ בכנף מעילו. אמר לו, צא משם. נשבע ריב״ל בשם שאינו יוצא מכאן. ולא היה רשות למלאך המות ליכנס לשם. אמרו מלאכי השרת לפני הקב״ה, רבש״ע, ראה מה עשה בן לוי, בזרוע נטל חלקו בגן עדן. אמר להם הקב״ה, לכו ובדקו אם נשבע קודם לכן והיה מפר שבועתו, אף הוא יפר. ויצאו ובדקו ואמרו, מימיו לא עבר שבועתו. אמר להם הקב״ה, אם כן לא יצא משם. כיון שראה מה״מ שלא יכול להוציאו. אמר לו תן לי החרב, ולא היה רוצה ליתן לו. עד שיצאה בת קול ואמרה, תן לו הסכין שצריכה לבריות. אמר לו ר״י, השבע לי שלא תראה אותו לבריות בשעה שאתה נוטל נשמתו של אדם, שבתחילה שבכל מקום שהיה מוצא שוחטו בפני הכל כבהמה, ואפילו בחיק אמו. ובאותו שעה נשבע לו ונתנה לו. והתחיל אליהו מכריז לפני ר״י ואמר לצדיקים, פנו מקום לבר ליואי. הלך ומצאו לרשב״י שהיה יושב על י״ג קינובין של צדיקים. אמר לו, את בר ליואי. אמר לו, אין. אמר לו, ראית הקשת מימיך. אמר לו, אין. אמר לו, אם כן לית את בר ליואי. ולא היה הדבר כך, לא נראתה הקשת מימיו, ולמה אמר לו שנראתה, כדי שלא יחזיק טובה לעצמו. ולמה שאלו בקשת,

10) ראה לעיל סי׳ ח.

מפני שהוא אות ברית בין השמים ובין הארץ, וכל זמן שנראתה הקשת הקב״ה מרחם על עולמו, וכל זמן שיש צדיק בעולם אין העולם צריך קשת, שבשביל צדיק אחד העולם עומד, שנאמר, וצדיק יסוד עולם, לפיכך שאלו על הקשת. הלך מה״מ לר׳ גמליאל ואמר לו, כך וכך עשה לי ריב״ל. אמר לו ר״ג, יפה עשה לך, אלא בא ואשלחך אליו ואמור לו, בבקשה ממך שתחפש בג״ע כלו וגיהנם ואוצרותיהם, וכתוב אותם ותשלח אותם אלי, אם יש גוים בג״ע ומבני ישראל בגיהנם. הלך מה״מ, ואמר לו ר״י, כך וכך אעשה. הלך ר״י וחפש בג״ע כלו ומצא בו ז׳ בתים בגן עדן, 11) וכל בית ובית י״ב רבוא מילין באורך וברוחב י״ב רבוא מילין, שיעור מדת ארכן כרחבן. הבית הראשון בנגד הפתח הראשון בג״ע שוכנים בה גרים שבישראל שנתגיירו מאליהם לא בחוזק, והקירות שלה בנויות מזכוכית וקורותיה ארזים. וכשבאתי למדדה עמדו כל הגרים ובקשו לעבור, עמד עובדיה הצדיק שהוא ממונה עליהם 12) ואמר להם, מנין זכותכם שישב זה עמכם, מיד הניחו למדדה. הבית השני כנגד הפתח השני בג״ע, והיא בנויה מכסף וקורותיה ארזים, ויושבים בה בעלי תשובה ומנשה בן חזקיהו ממונה עליהם. 13) הבית השלישי כנגד פתח הג׳ שבגן עדן, והיא בנויה מכסף וזהב ושוכנים בה אברהם יצחק ויעקב וכל ישראל שיצאו מארץ מצרים וכל דור המדבר וכל בני המלך חוץ מאבשלום, 14) ושם דוד ושלמה וכלאב בן דוד חי הוא שם; 15) ושם כל מלכי בית דוד חוץ ממנשה

---

11) פרשת החמשה בתים הראשונים שבג״ע בסגנון כזה עם איזה שינויים והוספות נמצא במדרש כונן (בית המדרש, חדר שני, 28—30).— 12) בסנהדרין לט, סע״ב; ויקרא רבה יח, ב: עובדיהו גר אדומי היה.— 13) בשם קג, רע״א: שעשה לו הקב״ה (למנשה) מחתרת ברקיע כדי לקבלו בתשובה... כל האומר מנשה אין לו חלק לעה״ב מרפה ידיהן של בעלי תשובה.— 14) שם שם, ב: תניא היה ר״מ אומר, אבשלום אין לו חלק לעה״ב וכו׳. ובסוטה י, סע״ב: איכא דאמרי דאייתיה (דוד לאבשלום) לעלמא דאתי. ועי״ש בתוספות.— 15) במס׳ דרך ארץ זוטא ספ״א לא חשיב לכלאב בן דוד בהדי אלו שנכנסו בחייהם בג״ע.

בן חזקיהו שהוא ממונה על כל בעלי תשובה, ומשה ואהרן הם ממונים עליהם. ושם כל כלי כסף וכלי זהב וכל טובות ושמנים ואבנים וחופות וממות וכסאות ומנורות של זהב וכל אבנים טובות ומרגליות. ואמרתי למי אלה מזומנות. ענה דוד ואמר לי, כל אלו השוכנים בעולם שבאת ממנו. ואמרתי לו, שמא יש שם מאוה״ע ואפילו מבני עשו אחי. אמר לי, לא, שכל טובה שעושים בעולם הקב״ה משלם להם שכרם בחייהם באותו העולם ובסוף יורשים גיהנם, אבל בישראל כל רשע שבהם לוקה בעולמו בחייו וזוכה לעוה״ב, שנאמר ומשלם לשונאיו וגו׳. הבית הרביעי כנגד הפתח הד׳ בג״ע, והוא בנוי ויפה כאדם הראשון, 16) וקורותיו מעצי זית, ובו צדיקים נמורים ונאמנים. ולמה מעצי זית, על שהיו ימיהם מרורים כזית. הבית החמישי הוא בנוי מכסף וזהב ומפז ומכתם וזכוכיות ומבדלח ונהר גיחון מושך אל תוכו וקורותיו זהב וכסף ומעלה מכל ריח לבנון הפרסת מטות כסף וזהב ובשמים תכלת וארגמן מארינת חוה ותולעת שני ועזים מארינת המלאכים, ושוכנים בו משיח בן דוד ואליהו ז״ל, ואפריון מעצי הלבנון עמודיו עשה כסף רפידתו זהב מרכבו ארגמן, ובתוך אפריון משיח שוכן שהוא אהבת בנות ירושלים של תוכו רצוף אהבה, 17) ואליהו ז״ל נוטל ראשו של משיח ומניחו בחיקו ואומר לו, החרש כי הקץ קרוב. ואבות העולם והשבטים כלב ומשה ואהרן דוד ושלמה וכל מלך ומלך מישראל ומבית דוד, כל שני וחמשי וכל שבת ויום טוב באים אליו ובוכים עמו ומחזיקים אותו ואומרים לו, דום והשען בבוראך כי הקץ קרוב. ואף קרח ועדתו ודתן ואבירם ואבשלום באים אליו כל יום רביעי ושואלים אותו, עד מתי קץ הפלאות ומתי תשוב תחיינו ומתהומות 18) הארץ תשוב תעלנו, 19) והוא אומר להם, לכו אצל אבותיכם ושאלו להם, וכשהם שומעים כך מתביישים ואינם שואלים אל האבות. וכשבאתי אצל משיח

16) בבא מציעא פד, א: שופריה דאדם הראשון.— 17) לישנא דקרא שיר השירים ג, י.— 18) על פי דברי הש״ס סנהדרין ק, סע״א; בבא בתרא עד, א: תא אחוי לך בלועי דקרח וכו׳.— 19) לישנא דקרא, תהלים עא.

שאל אותי ואמר לי, מה עושים ישראל בעולם שבאת משם. אמרתי לו הם מחכים אותך בכל יום. מיד הרים קולו בבכי. הבית הששי יושבים בו מתים בדרך מצוה. הבית השביעי יושבים בו מתי חולאים בשביל עונותיהם של ישראל. ועוד אריב״ל בקשתי למדוד בגיהנם ולראות אותו ולא נתנו לי רשות, משום צדיקים לא יראו גיהנם. שלחתי לאותו מלאך ששמו קומם שיכתוב לי גיהנם כלו, ולא היה יכול, שבאיתו שעה המיתו ר׳ ישמעאל כהן גדול ור׳ שמעון בן גמליאל ועשרה צדיקים, ובאה שמועה ולא יכולתי ללכת עם אותו מלאך לגיהנם. יום אחד עמדתי וקבלתי (ולמדתי) עם קנור המלאך, והלך עמי האור עד שבאתי לשערי גיהנם והם פתוחים, והרשעים שהיו שם ראו את האור ושמחו ואמרו זה לזה, האור הזה שיוציאנו מכאן. וראיתי בתים ארכן עשרה מילין על חמשה מילין פתוחות גבים גבים של אש ועומדים ואוכלים את הרשעים, ואחר שאוכלים אותם עומדים מעל האש על רגליהם ונופלים ונשרפים. ובאותו הבית יש בו עשר אומות מאוה״ע ואבשלום בן דוד ממונה עליהם, ואומרים אומה לאומה, אם אנחנו חטאנו מפני שלא קבלנו את התורה אתם מה חטאתם. משיבים להם, אף אנו כמותכם. אומרים לאבשלום, אתה ואבותיך שקבלתם את התורה למה. אומר להם, על אשר לא שמעתי למצות אבי. ומלאכים עומדים מכאן במקלות שלהן ומנטלין אותן על האש והם נשרפים כלם, ואח״כ רצים לאבשלום ורוצים להכותו ולשרפו באש, ובת קול אומרת להם, אל תכו ואל תשרפו אותו שהוא מזרע ישראל שאמרו לפני נעשה ונשמע והוא בן דוד עבדי,[20] ומניחים אותו על כסאו ומושיבים אותו בכבוד המלך. ולאחר כן מוציאים את הרשעים מן האש כאלו לא נשרפו ולא נגע בהם אש כלל וחוזרים ושורפים אותם, וכן עושים להם ז׳ פעמים, ד׳ ביום וג׳ בלילה. ואבשלום ניצל מכל אלה מפני

---

20) עי׳ סוטה י, סע״ב: דאסקיה (דוד לאבשלום) משבעה מדורי גיהנם.— ובפרקי דר״א פכ״ד: שבעה פתחים לגיהנם, נכנס אבשלום עד חמשה פתחים ושמע דוד והתחיל מיילל ומספד... והחזירו מחמשה פתחים.

שהוא בן דוד. א״ר יהושע כשראיתי כל אלה חזרתי לג״ע וכתבתי כל הדברים ושלחתי אותם לר״ג ולזקני ישראל והודעתים כל מה שראיתי בג״ע ובגיה״נם. המקום ברחמיו יצילנו מדינה של גיהנם ויתן לנו חלק לעוה״ב עם הצדיקים והחסידים אמן. 21)

II. בבית גנזיו של הד״ר אלכסנדר מרכס מורה בבית המדרש לרבנים בנויארק (Jewish Theological Seminary) נמצאה סוף האגדה הזאת בלשון ארמי ובנוסחא אחרת מועתקת מהעמודים 605—606 מספר *Pugio Fidei* שכתב בלשון לטיני ריימונדוס מרטיני, ומסגנונה ניכר שהיא קשאה מאחותה שבסי׳ שאח״ז. ומחויב תודה אנכי להד״ר כי הואיל בטובו לתתה לי להעתיקה.

אריב״ל אולית עם קפור 22) מלאכא עד דאתית בתרעי ניהנם, מיד שדרית קפור מלאכא למשחה גיהנם מרישיה עד סופיה, לא הוה ליה שעתא פניא למשחה דבההוא עידנא קטלא לר׳ שמעון בן גמליאל, ובעינא למיזל ולא יכילת, ובתר כן אולית עם קפור מלאכא ואזיל עמי משיח בן דוד עד דאתית בתרעי ניהנם. כד חזין נהוריה דמשיחא שרו חוון לקבליה, אמרין דין יפקינא מן הדין חשוכא, שנאמר מיד שאול אפדם ממות אגאלם, 23) וכדין ישעיהו אומר ופדויי ה׳ ישבון ובאו ציון... ונמו ינון ואנחה, 24) ואין ציון האמור כאן אלא גן עדן. בשעתא ההיא אחזוני 25) שבעת מדורי גיהנם, ובכל מדור ומדור שבעת אלפי בתי ובכל ביתא וביתא ז׳ אלפי חורי ובכל חורא וחורא אית ביה שבעת אלפי סודקי ובכל סורקא אית ביה עקרבא אחד וההוא עקרבא אית בידיה ז׳ אלפי חוליין ובכל חוליא וחוליא הוי בה תשעין ותרין בדי מרה ובכל הרשעים מחוללים, ושבעה שמתם

---

21) המאמר הזה הוא בטח הוספה מאיזה מעתיק.— 22) שר של גיהנם קיפוד שמו (מדרש כונן, בית המדרש, חדר שני, 30).— 23) הושע יג.— 24) ישעיה ס״פ לה.— 25) במס׳ גיהנם פ״ד (ראשית חכמה, שער היראה, יג) : וז׳ מדורות יש בגיהנם ובכל מדור ומדור יש בו ששת אלפים בתים ובכל בית ובית יש בו ששת אלפים חלונות ובכל חלון וחלון יש בו ששת אלפים כדי מרה וכו׳.— ובפרק כיצד דין הקבר (בית המדרש, חדר ה׳, 49) : שבעה מדורות יש בגיהנם וכל מדור ומדור הלפים בתים ובכל בית ובית יש בו ז׳ הלונות ובכל חלון וחלון יש בו אלפים כדי מרה וכו׳.

לגיהנם שאול באר שחת דומה טיט היון צלמות ארץ התחתית. 26) שאול עומקו שלש מאות שנין והלוכו חמש מאות שנה, 27) וכן כל מדורא ומדורא, ותלתא פתחין אית ליה לגיהנם, חד במדבר שנא' וירדו הם וכל אשר להם חיים שאולה, 28) ואחד בים שנאמר מבטן שאול שועתי שמעת קולי, 29) ואחד בירושלים שנאמר נאם ה' אשר אור לו בציון ותנור לו בירושלים, 30) ואין תנור האמור כאן אלא גיהנם שנאמר הנה היום בוער כתנור. 31)

III. נוסחא אחרת מאוחרה בסגנונה נמצאה בשם "מדרש אגדה" בשער הגמול להרמב"ן (בית המדרש של יעללינעק, חלק ה', 43), ואחת שהאגדה הקדמוניה תראה בדמיונה גשפטים בגיהנם רק עשרה אומות, בטח בני ארץ כנען שראו בכבודם של ישראל ולא קבלו את תורתם,—תראה שם ההגדה המאוחרת את כל שבעים האומות, וכמתכנת הראשונה תושיב גם היא עמהם בכל מדיר ומדור אנשים מבני ישראל החוטאים בנפשותם, שהמה נצולים רק בזכות נעשה ונשמע, וגם מוספת לקרוא בשם את המלאכים הממונים על המלקות. ונמצאה בשינוים הרבה במדרש כונן (בית המדרש, חלק ב, 31).

אמר ריב"ל כד משחנא ביתא קמא דבמדור גיהנם אשכחית בה מאה מילין באורכה וחמשין מילין בפותיא ותמן גובין גובין ואריין דנור קיימין וכד נפלין בני אנשא אכלין יתהון אריותא ובתר דתיכלינון אישתא קיימין מרישא ורמו יתהון בנורא דכל ביתא במדור קמא. ומשחית ביתא תנינא דבמדור תנינא ואשכחית ביה כקדמאה, ושאילית בנין ביתא קמא, ואמרין בביתא קמא אית ביה עשר אומין ועמהון אבשלום, ואמרין אומה לאומה אם אנחנא סרחנא דלא קבלנא אוריתא אתון מה חבתון, ואינון אמרין

---

26) בעירובין יט, א: אריב"ל ז' שמות יש לו לגיהנם ואלו הן, שאול ואבדון ובאר שחת ובור שאון וטיט היון וצלמות וארץ התחתית. והשם "דומה" נמצא עוד במדרש כונן (בית המדרש, חלק שני, 30) ובמדרש תהלים כ"י, יא, ז (שם, חלק ה', 44). ועי' לעיל בפרק "פני יהושע".— 27) ובפרק כיצד דין הקבר (בית המדרש, חלק ה', 50): שאול מהלך שלש מאות שנה ארכה וכן רחבה וכו'.— ובמדרש כונן (שם, ק"ב, 35): מדור העליון של גיהנם שאול וגבהו ת"ק שנה ארכו ת"ק שנה ורחבו ת"ק שנה.— 28) במדבר טז.— 29) יונה ב.— 30) ישעיה לא.— 31) מיכה נ.

אנן כותבין סרחנא. ואמרין לאבשלום את לא קבילית אבהתך קבילו למה לקית כדין, אמר להון משום דזלזלית לאבא. וקאים מלאכא חד ומחי לכל חד וחד בשוטי דנורא, וההוא דמחי יתהון קושיאל שמיה, ואמר רמו יתהון ורמו יתהון ומתוקדין בנורא. ומעיילין חורני' ומחי להון ורמי יתהון לנורא. וכן כל חד וחד עד דמסיימין לכל חייביא. ובתר כן מעיילין אבשלום לממחא, נפקא בת קלא ואמרה לא תמחוניה ולא תקדוניה בגין דהוא מבני רחימאי דאמרין בסיני נעשה ונשמע. בתר דמסיימין רשיעיא למימחי ולמוקד נפקין מן נורא כאלו לא אתוקדו. ועוד חזרין וממחין יתהון, וכן עבדין להון שבע זמנין ביומא ותלת בליליא, ואבשלום אשתזיב מכל אילין בגין דהוא בריה דדוד. 32) ובביתא תנינא דבמדור תנינא אית ביה עשר אומין וכדין דנין יתהון ודואג עמהון, וההוא דמחי יתהון להטיאל שמיה, 33) ודואג אשתזיב מכל אילין דהוא מבני בניהון דאמרין בסיני נעשה ונשמע. ובביתא תליתאה אית ביה עשר אומין וכדין דנין יתהון, וההוא דמחי יתהון שפטיאל שמיה, וקרח 34) וכנישתיה משתזיב מכל אילין בגין דאמרי נעשה ונשמע. וביתא רביעאה כדין דנין יתהון ואית ביה עשר אומין וירבעם עמהון, וההוא דמחי יתהון מחתיאל שמיה, וירבעם משתזיב 35) מכל אילין דעל דעסק באוריתא והוא מבני ישראל דאמרי בסיני נעשה ונשמע. וביתא חמישאה כדין דנין יתהון ואחאב עמהון, וההוא דמחי יתהון חוטריאל שמיה, ואחאב אשתזיב 36) מכל אילין בגין דהוא מבני ישראל דאמרי נעשה ונשמע. וביתא שתיתאה כדין דנין יתהון ומיכה עמהון, 37) וההוא דמחי יתהון פותיאל שמיה, ומיכה

---

32) עי' לעיל הערה 20.— 33) עי' סנהדרין ר"פ יא, במשנה ובגמרא שם קו, ב.— 34) עי' לעיל הערה 18.— 35) עי' לעיל פרק "כאה דורש" הערה 22.— אולם במס' ראש השנה יז, א; ומדרש כונן (בית המדרש, חדר ב, 36): ושחטאו ושהחטיאו את הרבים כגון ירבעם בן נבט וחביריו יורדין לגיהנם ונדונין בה לדורי דורות וכו'.— 36) עי' סנהדרין רפי"א במשנה ובגמרא שם קג, ב.— 37) שם קא, ב: תנא, הוא נבט הוא מיכה וכו', ע"ש בפרש"י.— אולם שם קג, ב: מפני מה לא מנו את מיכה

אשתויב מכל אילין על דאמר בסיני נעשה ונשמע. וביתא שביעאה כדין ואלישע בן אבויה עמהון, וההוא דמחי יתהון דלקיאל שמיה, ואלישע משתויב 38) על דהוא מבנוהי דמאן דאמרי בסיני נעשה ונשמע. ובכל שבע אלפי דאית בכל מדור דנין כל רשיעיא בהאיך דינא, ולא חוין דין ית דין בגין חשוכא, דכל חשוכא דהות קדם דאתברי עלמא תמן הוא. 39)

IV. הוספה בס׳ מגלה עמוקות אופן רכ״ג בשם זוהר חדש פ׳ לך לך.— כפי הנראה היא בנויה על יסוד דברי הש״ס ברכות טו, ב: כל הקורא קריאת שמע ומדקדק באותיותיה מצננים לו גיהנם וכו׳. ותחת שהאגדה נוסחא I תאמר: שלחתי לאותו מלאך ששמו קומם שיכתוש לי גיהנם ולא היה יכול זכו׳, תאמר הנוסחא הזאת שאמנם זה המלאך

הראה לו מתחילה לר׳ יהושע בן לוי מ״ב חדרים בגן עדן, ואמרו לו שאלו החדרים הם לאותם שמדקדקים בקריאת שמע בפרשה ראשונה שיש בה מ״ב תיבות, ואח״כ הראה לו ע״ב מדורין לאותן שמדקדקים בק״ש בפרשה של והיה אם שמע עד ושמתם שיש בו ע״ב תיבות, ואח״כ הראו לו חמשים שערים לאותם שמדקדקים מושמתם עד כימי השמים על הארץ שיש בה נ׳ תיבות, ואח״כ הראו לו ע״ב היכלות לאותן שמדקדקים מן ויאמר עד אלהיכם אמת עם החזרה של שליח צבור שהוא גם כן ע״ב תיבות, וכן הראו לו אח״כ בגיהנם להיפוך חדרים של חושך במספר הזה לאותם שלא מדקדקים, גם זה לעמת זה.

V. כל המעשה דריב״ל בנוסחא משונה מכל אותם שלפנינו נמצאת בלשון לטיני בספר *Migne Patrologia Latina* כרך *189* ע׳ *631*. והחכם איזידור לעוו בעתון *Revue des Etudes Juives* כרך *18* ע׳ *43* בהערה למאמרו על אדות *Peter Venerabilis* העתיק את אחת ההוספות:

כשבא ריב״ל לגן עדן לא מצא בו מקום לשבת, ויאמר לבתיה בת פרעה, 40) ראי אביך עומד אצל הפתח. ותלך אל הפתח

(בין אותם ההדיוטות שאין להם חלק לעה״ב) מפני שפתו מצויה לעוברי דרכים.— 38) כי נח נפשיה דר׳ יוחנן פסק קיטרא מקבריה דאחר.— 39) שמות רבה יד, פס״ב: חושך על פני תהום,—זה גיהנם.— 40) גם היא אחת מאלה שע״פ המסורה נכנסו

וריב״ל ישב על מקומה. כשחזרה לא רצה ריב״ל לפנות לה את מקומה. ותאמר לו, למה רמיתני, הן לא מצאתי את אבי אצל הפתח. ויאמר לה, הכי אמרתי לך שהוא אצל פתחו של גן עדן, לכי ותמצאהו אצל פתחו של גיהנם. 41)

יא. סדר גן עדן.—ילקוט שמעוני חלק א, רמז כ; שבט מוסר מהר״א הכהן סי׳ כה; בית המדרש של יעללינעק, חדר ג, 52; Gaster (העתקה לשפה אנגלית, ביבליוגרפיא והערות *in The Journal of the Royal Asiatic Society, 1893, pp. 596—598.* ונמצאת בשינוים והוספות במחזור ויטרי סי׳ תקלב.— בחרתי בנוסחת הילקוט דבתראי הוא ואתמחי גברא ואתמחי ספרא, ואת השינוים וההוספות הנכבדות שבמחזור ויטרי הכנסתי בתוך שני חצאי מרובע, ואת החסר שם—בתוך שני חצאי עגול.— הגדה אחרת בסגנון ההגדה שלפנינו נמצאת באלפי ביתא דר׳ עקיבא אות ב (בית המדרש, חדר ג, 34).

אמר ריב״ל שני שערי כדכד יש בגן עדן ועליהם ששים רבוא [כתות] של מלאכי השרת, וכל אחד ואחד מהם זיו (פניהם) [פניו] כזהר הרקיע מבהיק, ובשעה שהצדיק בא אצלם (נפשטין) [מפשיטין] מעליו הבגדים (שהיה עומד עמהם בקבר) [שהועמד בהן מן הקבר] ומלבישים אותו שמונה בגדים של ענני כבוד, ושני כתרים נותנים על ראשו אחד של אבנים טובות ומרגליות ואחד של זהב פרוים, ונותנים [שמונה] הדסים בידו ומקלסים ואומרים לו לך אכול בשמחה לחמך [וגו׳], ומכניסים אותו במקום נחלי מים מוקף ת״ת [מיני] ורדים והדסים, וכל אחד ואחד [מן הצדיקים] יש לו חופה בפני עצמו (לפי כבודו) 42) [ולפי מה שבידו], שנאמר כי על כל כבוד חופה, 43) [וכל חופה וחופה מושכים] (ומושכים) ממנו ארבע נהרות אחד של (שמן) [חלב ואחד של יין] ואחד של אפרסמון (ושל יין ודבש) [ואחד של דבש], וכל חופה וחופה למעלה ממנה גפן של זהב ושלשים

בחייהם בגן עדן (מס׳ דרך ארץ זוטא פכ״א; ומדרש מעשה תורה, בבית המדרש, חדר ב, 100).— 41) כיוצא בו במדרש ויושע (שם, חדר א, 58): ועדין פרעה חי ועומד על פתח גיהנם וכשנכנסים מלכי אומות העולם מיד הוא מודיע להם גבורותיו של הקב״ה וכו׳.— 42) בבא בתרא עה, א.— 43) ישעיה ד.

מרגליות (תלוים בו) [קבועים בתוכה] (וכל אחד ואחד מבהיק זיו) [וכל אחת ואחת מבהיקות] כזיו הנוגה, וכל חופה יש בה שולחן של אבנים טובות ומרגליות, וששים מלאכים עומדים על ראש כל צדיק ואומרים לו לך אכול בשמחה 44) דבש שעסקת בתורה [שנמשלה לדבש], שנאמר ומתוקים מדבש, 45) ושתה יין המשומר בענביו (מששת ימי בראשית) 46) שעסקת בתורה שנמשלה ליין, שנאמר 47) אשקך מיין הרקח, 48) והמכוער שבהם בדמותו של יוסף וכדמותו של ר׳ יוחנן, (ופרחי) [וכפרחי] רמונ[י]ם בכוס] של כסף מוקף כנגד השמים, 49) ואין אצלם לילה [כל עיקר], שנאמר ואורח צדיקים כאור נוגה, 50) [והיום מתחדש] (ומתחדש) עליהם (לשלש משמרות), [ארבע משמרות הן, משמר ראשון] (משמורה ראשונה) נעשה קטן ונכנס למחיצת הקטנים ושמח שמחת קטנים, [משמור השני] (משמורה שניה) נעשה בחור ונכנס למחיצת הבחורים ושמח שמחת בחורים, [משמור שלישי נעשה בינוני ונכנס למחיצת בינוניים ושמח בשמחת בינוניים, משמור רביעי] (משמורה שלישית) נעשה זקן ונכנס למחיצת הזקנים ושמח שמחת זקנים, ויש בגן עדן שמינים רבוא של מיני אלנות בכל זוית, (הקטן) [הפחות שבהם] משובח מכל עצי בשמים, בכל זוית יש בו ששים רבוא [כתות] של מלאכי השרת מזמרים בקול נעים, ועץ החיים באמצע וגופו מכסה כל גן עדן, ויש בו (ת״ק אלף טעמים) [שמונה מאות טעמים ואין זה דומה לדמותו של זה] ואין טעמו של זה דומה לזה ואין ריחו של זה דומה לזה, ושבעת ענני כבוד למעלה ממנו, (ומארבע)

---

44) לישנא דקרא, קהלת ט.— 45) תהלים יט.— 46) סנהדרין צט, א.— 47) שיר השירים ח.— 48) ראה דפרק סעודת גן עדן (בית המדרש, חדר ה, 46).— 49) בבא מציעא פד, א: האי מאן דבעי מיחזי שופריה דר׳ יוחנן נייתי כסא דכספא מביה סלקי ונמליה פרונדייא דרומנא סומקא ונהדר ליה כלילא דוורדא סומקא לפומיה ונותביה בין שמשא לטולא, ההוא זהרורא מעין שופריה דר׳ יוחנן. אמנם את יוסף, אף שהיה יפה תואר ויפה מראה (בראשית לט, ו), לא חשיב בהדי המצוינים ביפים.— 50) משלי ד.

[וארבע] רוחות (מכין אותו) [מנשבין בו] וריחו (נודף) [הולך] מסוף העולם ועד סופו, ותחתיו 51) תלמידי חכמים מבארים [ומבררים] את התורה, וכל אחד יש לו שתי חופות אחד של כבבים ואחד של חמה ולבנה, ובין כל חופה וחופה [ששים] פרגוד של ענני כבוד, ולפנים ממנה עדן שבה יש ש"י עולמות [לכל צדיק וצדיק], שנאמר 52) להנחיל אוהבי יש 53) (יש בגמטריא שלש מאות ועשר), 54) ובתוכו שבעה (בתים) [כתות] 55) של צדיקים. ראשונה שם הרוגי מלכות כגון ר' עקיבא וחבריו. שניה הטבועים בים. 56) שלשית ר' יוחנן בן זכאי ותלמידיו, מה היה כחו, שהיה אומר, אם יהיו [כל הימים דיו] כל השמים [והארץ] יריעות וכל העולם לבלרין (וכל היערים קולמסים אינם יכולים) [לא היו מספיקים] לכתוב מה שלמדתי מרבותי ולא חסרתי [אות אחת] (אלא) [אפילו] ככלב המלקק בים. 57) כת ד' אלו שירדה עליהם הענן וכסה להם. 58) כת ה' של בעלי תשובה, במקום שבעלי תשובה עומדים (צדיקים גמורים אין עומדים) 59) [אין צדיקים יכולים לעמוד]. כת ו' של רווקים שלא טעמו טעם חטא מימיהם. כת ז' של (עניים) 60) [ענוים וקדושים] שיש בהם מקרא משנה ודרך ארץ, עליהם הכתוב אומר וישמחו כל חוסי בך לעולם ירננו, 61) והקב"ה יושב ביניהם ומבאר להם את

---

51) שיר השירים ו, ט: ששים המה מלכות.— אלו ששים חבורות של צדיקים שיושבות בגן עדן תחת עץ החיים ועוסקות בתורה.— 52) משלי ח.— 53) ס"ת עוקצין.— 54) סנהדרין ק, א.— 55) ספרי דברים א, י: ז' כתות של צדיקים בגן עדן.— 56) עי' גטין נז, ב.— 57) סנהדרין סח, ב; אבות דר"נ, כה, ושם מיוחס הפתגם הזה לר' אליעזר לפני מותו.— 58) הבית רענן ישער שרמה בני משה שלפי המסורה כסה עליהם הענן. ולא ידעתי מנא לו הא, שבהמקור האחד אגדתא דבני משה, בבית המדרש. חדר ו, 15, נאמר רק שהענן כסה עליהם רק לילה אחת עד אשר סגר עליהם הסמבטיון, ואם כן לא בדידהו אשתעי הגדתנו. ורואה בהגדה שאח"ז: שהענן מכסה עליהם.— 59) ברכות לד, ב; סנהדרין צט, א.— 60) נדרים פא, א: הזהרו בבני עניים שמהן תצא תורה וכו'; יבמות קג, ב: בשכר עניו יחלצנו מדינה של גיהנם.— 61) תהלים ה.

התורה, (שנאמר) [ועליהם הכתוב אומר] עיני בנאמני ארץ לשבת עמדי, 62) ולא פרסם (הקב״ה) [לברייא] הכבוד המתוקן להם יותר ויותר, (שנאמר) [ועליהם הכתוב אומר 63) ומעולם לא שמענו לא האזינו] עין לא ראתה אלהים זולתך יעשה למחכים לו. 64)

נוסחא קצרה בסגנון זה עם איזה הוספות נמצאת תחת יד הדרי אלכסנדר מרכס מורה בבימ״ד לרבנים בנויארק (*Jewish Theological Seminary*) שהעתיק מכ״י שנמצא בבית גנזיו של ר״א עפשטיין בווינא. חמרא למרא וטיבותא לשקיה. ומפני חשיבותה ראויה לקובעה בפני עצמה, וכפי הנראה מלבד שהשתמשה בשתי הנוסחאות שהעתקנו, היה לה לעינים גם פרק גן העדן (בית המדרש, חדר ה׳, 47). 65)

מה רב טובך אשר צפנת ליראיך פעלת לחוסים בך. אריב״ל שני שערים יש בגן עדן ועליהם ששים רבוא של מלאכי השרת זיו כזוהר הרקיע, בשעה שהצדיק בא אצלם הן פושטין מעליו בגדיו שהיו עמו בקבר ומלבישים אותו שמונים בגדים של ענני כבוד ובגדי משי, ויש להם חופות מתוקנים של ורדים והדסים, וכל צדיק וצדיק מקומו מתוקן לפניו ונכנסים מלאכי השרת ומלאכי אהבה מזמרים ומרקדים לפניהם, ויוצאים מכל חופה וחופה ד׳ נהרות ומושכין חלב ואפרסמון ויין ודבש ושותים הצדיקים מהם ומתעדנין מהם, ובראש כל חופה וחופה גפן של

---

62) שם קא.— 63) ישעיה סד.— 64) ראה בהציונים שבהערה 59.—

65) וזה לשונו... וכל אחד ואחד מהבתים יש בו ששים מלאכי השרת, ובאותן הבתים חופות ע״ג חופות ומשכנין של ורד, ולכל צדיק וצדיק מקומו מוכן לפניו, ומלאכי חסד מרקדין ומזמרין לפניו, ומפשיטין לו את בגדיו ומלבישין אותו בגדי משי וכבוד, ומעדנין חלב ואפרסמון ויין ושמן ודבש וכל מיני עידונין, ובראש כל חופה גפן של זהב טעונה אבנים טובות ומרגליות, שנאמר בעדן גן אלהים כל אבן יקרה מסוכתך וגו׳, והפסוק שבכל החופות של זהב ואבן יקרה. ונראה שצ״ל: והפתות,—והוא ע״פ דברי הש״ס בבא בתרא עה, סע״א: עשר חופות עשה הקב״ה לאדם הראשון בג״ע, שנאמר בעדן גן אלהים וכו׳ (יחזקאל כח). א״ר יוחנן וגרוע שבכלן זהב וכו׳. והא דמסיימא ההגדה ״ואבן יקרה״,—איננו נמשך לאחריו, כי אם הוא מאמר בפני עצמו, ור״ל שיש שם עוד חופה מאבן יקרה, וכדברי מר זוטרא שם: אחת עשרה, שנאמר כל אבן יקרה.

זהב נטועה מאבנים טובות ומרגליות וכל צרכי סעודה ושמונה מאות מיני מעדנים מונחים שם בדופן השולחן שיאכלו הצדיקים והחסידים ותלמידי חכמים, ולכל אחד שתי שולחנות ערוכים אחת של ככבים ואחת של חמה ולבנה, ובין כל חופה וחופה ענני כבוד פרושים, ובתוך גן עדן ששים מיני אלנות ותלמידי חכמים אוכלים מהם ומתעדנין מהם וששים רבוא מלאכי השרת מאכילים ומשקים אותם ונותנים לכל אחד שמונה הדסים ואומר לו לך אכול בשמחה לחמך. 66) פרק א. 67) ואחר כך מכניסין אותו למקום נחלי מים ושמונה מאות מיני ורדים והדסים, וכל אחד ואחד יש לו חופה בפ״ע, לקיים מה שנאמר כי על כל כבוד חופה, 68) וכל חופה וחופה מושכין ממנה ארבע נהרות וכל אחד ואחד ממנו יש לו גפן של זהב ומרגליות קבועות בתוכה ומבהיקות כזוהר הרקיע, וששים רבוא מלאכים בראש כל צדיק וצדיק ואומרים לו אכול דבש שעמלת בתורה שנמשלת לדבש, שנאמר ומתוקים מדבש ונופת צופים. 69) פרק ב. שתה יין שעמלת בתורה שנמשלת ליין, שנאמר אשקך מיין הרקח מעסים רמונים, 70) הכעור שבהן כדמותו של יוסף וכדמותו של ר׳ יוחנן בן זכאי ומרגליות של נונה, לקיים מה שנאמר ואורח צדיקים כאור נונה. 71) והיום מתחדש להן לכמה משמורות, הראשונה נעשית קטנים ונכנסת למחיצת קטנים, ומשמירה השנית נעשית בינונים ונכנסת למחיצת בינונים, והשלישית נעשית זקנים ונכנסת למחיצת זקנים. פרק ג. ובגן עדן יש ששים רבוא מיני אלנות הפחות שבהם משובח מכל עצי בשמים, ויש בהם ארבע זיתים ולכל אחד ואחד ששים רבוא מלאכי השרת מזמרים בקול נעים ועץ חיים חבושים באמצע, וכל אחד ואחד יש בו מיני נטעים ואין דמותו של זה דומה לדמותו של זה ואין טעמו של זה דומה לטעמו של זה, וי׳ ענני כבוד למעלה הימנו, וארבע רוחות מנשבות בו וריחו הולך מסוף העולם ועד

---

66) קהלת ט.— 67) יפה העירני הדרי אלכסנדר מרכס שבטח נ״ל: סליק פרק א, וכן הלאה ביתר הפרקים, שכן הוא מסיים: סליק פרק גן עדן.— 68) ישעיה ד.— 69) תהלים יט.— 70) שיר השירים ח.— 71) משלי ד.

סופו, ותלמידי חכמים יושבים ועוסקים בתורה וכל אחד ואחד יש לו חופה של ענני כבוד. פרק ד. לפנים ממנה עדן ובה שלש מאות ועשרה עליות, שנאמר להנחיל אוהבי יש. שבע כתות של צדיקים יש בגן עדן, כת ראשונה יהושע וחבריו, 72) שניה טבועים, שלישית ריב״ז וחבריו, שאם יהיו כל הימים דיו וכל הקנים קולמסים ושמים וארץ יריעות וכל בני אדם לבלרין אינם יכולים לכתוב מה שלמד לעצמו ומה שלמד לאחרים ולא שכח אלא ככלב המלקק מן הים, רביעית שהענן מכסה עליהם, חמישית בעלי תשובה שם עומדין ואין צדיקים גמורים יכולים לעמוד עמהם, ששית רווקים שלא טעמו טעם חטא מעולם, שביעית ענוים קדושים שעוסקים בתורה ובמצות ומשנה ודרך ארץ, ועליהם הכתוב אומר וישמחו כל חוסי בך לעולם ירננו ותסך עלימו ויעלצו בך אוהבי שמך, 73) והקב״ה יושב עמהם ומבאר להם טעמי התורה, שנאמר עיני בנאמני ארץ וגו׳, 74) ולא פירסם הכבוד המתוקן להם, עין לא ראתה אלהים זולתך. 75) סליק פרק גן עדן.

יב. מסכת גיהנם פרק ב; ראשית חכמה שער היראה פי״ג; בית המדרש של יעללינעק, חדר א, 148. *Gaster* (העתקה לשפת אנגליא, ביבליוגרפיא והערות) *in The Journal of the Royal Asiatic Society, 1893, pp. 600—601.* הריט״ל צונץ בס׳ *Gottesdienstliche vortrege der Juden, Berlin, 1832,* ע׳ 141, הערה e יחליט שהיא אחת הנוסחאות השונות ממעשה דריב״ל, אולם הר״א יעללינעק בהקדמתו שם רואה בשפתה ובסגנונה הדרת שינה. ובפרק כיצד דין הקבר (בית המדרש, חדר ו, 50—51) מתיחסת הגדה בסגנון כזה לישעיה.

אריב״ל פ״א הלכתי בדרך ומצאתי אליהו הנביא ז״ל. אמר לי, רצונך שאעמידך על שער גיהנם. אמרתי לו, הן. הראני בני אדם שתלויין בחוטמיהן ובני אדם שתלויין בידיהן ובני אדם שתלויים בלשוניהם וב״א שתלויים ברגליהם, והראני נשים שתלויות בדדיהן, והראני ב״א שתלויים בעיניהם, והראני ב״א שמאכילים

---

72) אולי כונתו ליהושע בן נון, שמצינו: ויקרא רבה ב, ס״ס יא, יהושע וחבורתו; ילקוט חלק שני ר׳ לא, בני פמליא של יהושע. — 73) תהלים ה. — 74) שם קא. — 75) לישנא דקרא ישעיה סד.

אותם בשרם וב״א שמאכילים אותם נחלי רתמים וב״א יושבים חיים ותולעים אוכלים אותם. אמר לי, אלו שכתוב עליהם כי תולעתם לא תמות. והראני ב״א שמאכילים אותם חול דק, והיו מאכילים אותם בעל כרחם ושיניהם נשברות, והקב״ה אומר להם, רשעים כשאכלתם את הגזל היה מתוק בפיכם ועתה אין בכם כח לאכול, לקיים מה שנאמר שיני רשעים שברת. 76) והראני בני אדם שמשליכים אותם מן האש לשלג ומן השלג לאש, כרועה זה שרועה את צאנו מהר להר, ועליהם הכתוב אומר 77) כצאן לשאול שתו מות ירעם וירדו בם ישרים לבקר וצורם לבלות שאול מזבול לו. 78)

יג. מדרש הנעלם (זוהר חדש) פ׳ לך לך.—אריב״ל חזי הוית וערעית סמוך לתרעי דגיהנם ושמעית קל חייביא דהוו טרידין בגיהנם בדינא רבה דדיינין לחייבא בעלמא דאתי, והוו אמרין פותקנא סייפנא שמענא ולא אריכנא אודננא ווי לן מילתא דצדיקיא לא עבדנא. בכינא, שמעית ההוא קלא דאמר, בר ליואי בר ליואי סק סיקתך וסתום פומך לית לך רשותא לצלאה עלוהי, ואת וחבריא כתיב בהו, ועסותם רשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם. 79) ואריב״ל שבעה מדורות יש בגיהנם באשר נדונין הרשעים לע״ל, ושבעה פתחים יש בגיהנם כנגד שבעה פתחים שיש לנשמות הצדיקים להכנס בהם, כנגדן יש לנפש הרשע שבעה פתחים להכנס בהם, ואלו הן אופל וצלמות שערי מות שחת טיט היון שאול

76) תהלים ג.— 77) שם מט.— 78) סגנון אחד עולה להגדה הזאת עם הדברים המיוחסים לריב״ל במסכת חבוט הקבר (ראשית חכמה, שער היראה, פי״ב; ביה״מ, חדר א, 151; ובאיזו שינוים בתשובת הרדב״ז): אריב״ל, [מלאך המות] חגיו של אש ושלשלת ברזל בידו, פעם א׳ אבריו [של האדם הנפטר] מתפרקים, שניה עצמותיו מתפרקים. ובאים מלאכי השרת ומלקטים אותן ומעמידן אותו ומכים אותו פעם שלישית ומבקשין ממנו דין ודנין אותו בכל מדה ומדה, יום א׳ יום ב׳ בכך דנין אותו, יום ג׳ דנין אותו במכות, מכהו מב׳ עיניו מפני שלא ראה ואמר, ומאזניו מפני שלא שמע ואמר, ומשפתיו מפני שהוציא משפתיו דברי תפלות, ומלשונו מפני שהעיד עדות שקר, ומרגליו מפני שהקדים רגליו לדבר עבירה.— 79) מלאכי ג.

ואבדון, ושם נדונים שנים עשר חדש, דאר״ש 80) משפט רשעים בניהנם שנים עשר חדש, ושם יצפצפו תשובה ונשמתן של צדיקים פונעין לפני הקב״ה ומעלינן אותם 81) משאול שהוא המדור הששי, שנאמר מוריד שאול ויעל, ומי שנכנס במדור התחתון שהוא אבדון שוב אינו עולה, דתאנא א״ר יהודה אע״פ שנכנס בשאול עולה בתשובה, שנאמר מבטן שאול שועתי שמעת קולי. 82)

יד. מעיל צדקה מהר״א הכהן סי׳ תלט; בית המדרש של יעללינעק, חדר ששי, 131—133 (בהקדמתו שם הוא משער שהיא הגדה מאוחרת ממקור ערבי). ונמצא עוד שם חדר חמשי, 133—135, בשינוי הלצעה והסגנון. והסדר הדורות בערי ריב״ל מביאה בשם ס׳ מעשיות ר׳ ניסים בן יעקב, שלדעת האזולאי בס׳ שם הגדולים הוא המדרש מעשה שנזכר בתוספות.

---

80) אמנם כן מאמרו של ר׳ שמעון בן יוחאי הוא בשבת לג, ב. אולם לאו דידיה הוא כי אם דר׳ עקיבא רבו במשנה עדיות ספ״ב, ולפי הבריתא שתבא בהערה שלאח״ז מוצא הדברים הוא מבית שמאי.— ואולי צ״ל: דאב״ש—ר״ת, דאמרי בית שמאי.— 81) ראש השנה טז, סע״ב: תניא, בית שמאי אומרים ג׳ כתות ליום הדין אחת של צדיקים גמורין ואחת של רשעים גמורין ואחת של בינונים... בינונים יורדין לגיהנם ומצפצפין ועולין... פושעי ישראל בגופן... יורדין לגיהנם ונדונין בה י״ב חדש, לאחר י״ב חדש גופן כלה ונשמתן נשרפת ורוח מפזרתן תחת כפות רגלי צדיקים, שנאמר ועסותם רשעים וכו׳.— ומפורש בתנא דבי אליהו פ״ג, הובא בילקוט שמעוני חלק ב׳ ר׳ תקנג: כללו של דבר שנו חכמים במשנה, משפט רשעים בגיהנם י״ב חדש, ואחר כך באים הצדיקים ואומרים, רבש״ע אותם בני אדם שהיו משכימים ומעריבים לבית הכנסת וקורין את שמע ומתפללים ועושים שאר מצות, מיד אמר הקב״ה אם כן הוא לכו ורפאו אותם, מיד הולכים הצדיקים ועומדין על אפרן של רשעים ומבקשים עליהם רחמים, והקב״ה מעמידן על רגליהן מאפרן מתחת כפות רגליהן של צדיקים ומביאן לחיי העוה״ב, לכך נאמר, ועסותם רשעים כי יהיו אפר תחת כפות רגליכם (מלאכי ג). ובעירובין יט, א: אריב״ל, מאי דכתיב (תהלים פד) עוברי בעמק הבכא... עוברי, אלו בני אדם שעוברים על רצונו של הקב״ה; עמק, שמעמיקין להם גיהנם; הבכא, שבוכין...; גם ברכות יעטו מורה, שמצדיקין עליהן את הדין וכו׳, הא בפושעי ישראל.— ועי׳ אותיות דר״ע אות ז; ילקוט שמעוני חלק שני ר׳ תכט.— 82) יונה ב.

מעשה בריב״ל שהיה מתאוה ללכת עם אליהו ז״ל, ישב בתפילה ובתחנונים כמה ימים עד שנתקבלה תפילתו לפני הקב״ה ונתן לו רשות, מיד נגלה עליו אליהו ז״ל. אמר לו, ר׳ יהושע מה אתה מבקש. אמר לו, מבקש אני ללכת עמך ולראות מה אתה עושה בעולם. אמר לו, אין אתה יכול ללכת עמי.—למה. אמר לו, לפי שתראה דברים שאין אתה יכול לסבול. א״ל, אעפ״כ אני רוצה לבוא עמך. א״ל, לך. מיד הלכו שניהם. בלילה הראשון לנו עם אדם אחד עני עם אשתו, ולא היה להם אלא פרהאחת, כיון שראה אותם האכילם והשקם וכבדם כבוד גדול הראוי להם. ויהי בחצי הלילה ויקם אליהו והכה את הפרה והרגה. כיון שראה ר״י כך אמר, חו״ש אין זה אליהו, וכי אליהו הורג בהמות בני אדם העניים, ועוד שזה העני האכילנו והשקנו. אמר לו, אם תשאל ממני מיד אני פורש ממך. הלכו למקום שני ומצאו שם עשיר גדול שהוא עוסק בבנין, וכשראה אותם לא קם ולא זע מפניהם ולא האכילם ולא השקם. בחצי הלילה עמד אליהו ואמר לריב״ל עמוד, ועמד. אמר לו, תפוש על ראש חבל זה, ותפש ר׳ יהושע בראש החבל ואליהו בראש האחר, ומדד את הכותלים ובנו שם פלטרין גדולים מאה ושמונים בתים. אריב״ל, מי ראה תמיהה גדולה כזו, האיש העני שכבדנו בביתו הרגת פרתו וזה שלא עשה עמנו שום טובה ואפילו הסברת פנים בנית לו פלטרין גדולים. הלכו להם במקום שלשי, והיו כלם עשירים, כיון שראו אותם מרוב גאותם וגובה לבם לא רצו לראותם אפילו בסבר פנים ולא האכילום ולא השקום ולא עשו להם שום טובה והנאה. בבקר השכים אליהו ז״ל ואמר להם, הקב״ה יעשה שתהיו כלכם ראשים. הלכו למקום רביעי, כיון שראו אותם הסבירו להם פנים יפות והאכילום והשקום וכבדום כבוד גדול מתוך דחקם ועניותם. בבקר השכים אליהו ואמר, לא יתן הקב״ה לכם אלא ראש אחד. אמר לו ר׳ יהושע, איני יכול לעמוד על דבריך ועל מעשיך ואיני סובל את מעשיך, ועתה אמור לי מה הדבר הזה אשר אתה עושה. אמר לו אליהו, אם אני מפרש לך מיד אני פורש ממך. אמר לו, אעפ״כ. אמר לו, האיש העני אשר עשה עמנו חסד למה הרגת פרתו. ענה אליהו ואמר, אותו הלילה היתה אשתו ראויה למות והיא חביבה עליו

יותר מאלף דנרי זהב, לפיכך קדמתי והרגתי פרתו כדי שתהיה כפרתה ונכנס נפש תחת נפש.— אותו עשיר צר עין שלא עשה עמנו חסד למה בנית לו כל הבנין הגדול ההוא. אמר לו, אם היה חופר ב׳ אמות תחת הבית היה מוצא שם ממון הרבה, לכך הקדמתי ובניתי לו את הבית, וזה הבנין אין לו קימא כי מעשה נסים הוא ויפול פתאם ולא ימצא הממון לעולם.— ואותם עשירים שלא כבדו אותנו למה ברכת אותם שיהיו כלם ראשים. אמר לו, חורבן התפללתי עליהם, שבכל מקום שיש שם ראשים הרבה סופו לחרב, שכן משל בני אדם, ספינה שרבו ראשיה ומנהיגיה סופה לטבע.— ואותם העניים שכבדו אותנו, אמרת שיהיה להם ראש אחד. אמר לו, כל מקום שאין להם אלא ראש אחד לסוף מתיישב, שכן אמר בן סירא, באחד מבין תתיישב העיר. אף אתה אם ראית רשע שהשעה מצחקת לו, דע שאינו לטובתו, ואם ראית אדם טוב בצרות ובחסרון אינו לרעתו אלא לכפרת נפשו, וביום חטאתו עשה עמלו כטוב, כי אדם לעמל יולד, ואם תזכה לממון עשה ממנו צדקה בעוד שהוא בידך מצוי, כי כנפים יש לו ופורה, שנאמר כי עשה יעשה לו כנפים כנשר יעוף בשמים, 83) פתח תפתח את ידיך כי הנהך בכל מעגל טוב ויצילך ממות וחיית ורבית וברכך ה׳ אלהיך אמן.

טו. קהלת רבה ט, י.— זבדי בן לוי הוי מתחמיד למיחמי אפוי דריב״ל, איתחמי ליה בחלמיה, הראהו בני אדם פניהם זקופות ובני אדם פניהם נמוכות. אמר לו, ומהו כדין. אמר לו, אלו שפניהם זקופות תלמודן בידן, ואלו שפניהם נמוכות אין תלמודן בידן. 84)

---

83) משלי כג.— 84) את ההגדה הזאת, אף שהיא ממקור קדוש, אספתי לאחרונה כחותם לכל ההגדות אשר עלתה בידי בע״ה לאספם בזה, יען שהיא מדברת כבר מרוחו של ריב״ל אחרי ששבה גויתו לעפרה, כי לא הגויות החיות יתראו בחלום לילה כי אם הרוחות של אנשי המופת אשר עזבו את העולם הזה. וכפי הנראה הוגדה בבית מדרשם של אלו החכמים אשר, ככל שהעריצו והקדישו את ריב״ל, נתנו מעצר לדמיונם ויראו אותו כאחד האדם אשר פקודתם יפקד גם עליו. ועי׳ להלן הערה 88.

והיה אם נסיר מעל דברי ההגדות האלה את אדר החידה ונשקיף עליהם מבעד למסוה הדמיון, אז יתגלה לפנינו ר' יהושע בן לוי כאיש גדל דעה ורב עליליה, אשר כבר בראשית עמדו על דעתו הרגישו בו בני דורו כי נוצר להיות מורם מעם, ועל כן נכתבו כל מעשיו ועלילותיו בספר בקרת העת, אשר תביט בעיני קנאה על כל אלה המתרוממים מעל לשויון הדור, ולא נשאה לו פנים גם בעד איזה כשלון באחת ממדת החסידות, 85) ולא סלחה לו את רפיונו בילדותו שלא מסר את נפשו ללמד דעת את העם כאשר עשו אנשי המופת בדור שלפניו, וגם דקדקה עמו כחוט השערה ותחשוב לו לעון אשר חטא על אשר לא הקדים בחכמתו את האסון אשר בא על איש אחד בסביבת מקומו. עד אשר בערוב ימיו נראתה אמנם הדרו על פני פעלו וחכמתו הקודמת למעשיו, וכל העם מקצה חזו בו את סמל דמות האנושית המזככה אשר תשוה עליה הד פני מלאך האלהים, 86) וככל אנשי המופת שבכל דור ודור היה חומר בידי דמיון ההמון יוצר ההגדות וספורי הפלאות לתאר אותו בתואר מרום וקדוש אשר בסוד שרפי קודש נועד, משדד מערכות הטבע ובן אל מות אשר שר עם מלאך המות ויוכל לו, ועם רוחו גויתו עלה לגן עדן הנצח, וברבות הימים לא מצאו יותר ראוי ממנו לשום בפיו את פרשת השכר והעונש בעלמא דקשוט להעיר בזה את בני חלוף כי יבחרו בטוב. כל דברי ההגדות האלה אמנם יתנו לנו את תקף רממותו של ריב"ל, כי גדל בתורה ועמל בתורה ועשה נחת רוח ליוצרו, גדל בשם טוב ונפטר בשם טוב מן העולם, וכל שיטותיו ודעותיו בכל מקצעות התורה אשר חזר עליהם בטרם עזבו את ארץ החיים, 87)

---

85) אמנם כן ריב"ל החזיק במעוז החסידים הראשונים (עי' ברכות לג, ב: חסידים הראשונים וכו', אריב"ל, מנא הני מילי וכו'): אולם לא הלך אחריהם בעינים עגומות במקום שהפריזו על המדה ואין רוח חכמים נוחה מהם, והתיר להרוג נחשים ועקרבים בשבת, אף שאין רוח החסידים נוחה הימנו (שבת קכא, ב, ע"ש בתוספות).— 86) ירושלמי ברכות רפ"ה: אפיהון דמלאכין חמית.— 87) קהלת רבה ט, י: בשלשה מקומות שמענו שאדם משמיע תלמודו סמוך למיתתו וכו', כיון שאדם בגלה של מיתה

ויביא בהם סדר ומערכה ישרה ויטביע עליהם את הצורה השלמה שהיה רוצה בה, נשארו חקוקים בלב הדור הבא ורוחו הוא יחיים גם אחרי אשר שבה גויתו לעפרה. 88) ולדעת רבים מורין בותיה בבי מדרשא עד היום הזה. 89)

הוא סודר תלמודו, ועי' תנחומא בא, ג.— 88) ירושלמי עבודה זרה רפ״ג; בראשית רבה סב, ג: זבדי בן לוי ור׳ יהושע בן לוי ור׳ יוסי בן פטרוס אמרין אילין קרייה כד דמיכי וכו׳. ובס׳ דרך ארץ זוטא ספ״א, ובמדרש מעשה תורה (בית המדרש, ח״ב, 100): ט׳ נכנסו בחייהם בגן עדן וכו׳, ויש אומרים אף ר׳ יהושע בן לוי.— 89) את כל הדעות בפסקי הלכות של ריב״ל, רבותיו, חבריו ותלמידיו. עי׳ בסדר הדורות בערכו.

הוספות.

לעמוד 51 הערה 14. ובירושלמי תענית פ״א, ה״ו: ר׳ יוסה ברי׳ דריב״ל. אולם גם יומא פ״ח, ה״א, הענין ההוא בעצמו ע״ש ר׳ יוסי ב״ר חנינא.— 55, שורה ט׳. **ובל העוסק בתורה לשמה כאלו מקרב את הגאולה** (ילקוט ישעיה ר׳ תלו. ובסנהדרין נט, ב, הוא ע״ש לוי. ועי׳ לעיל פרק "בהגדה" הערה 7).— 56, הערה 47. ובבראשית רבה ר״פ כד: ברצות ה׳ דרכי איש גם אויביו ישלים אתו (משלי טז), ריב״ל אמר, זה יצר הרע. בנוהג שבעולם אדם גדל עם חבירו שתים שלש שנים בכרך והוא קושר לו אהבה, וזה גדל עם אדם בנערותו עד זקנותו, ואם מצא בתוך שבעים הוא מפילו, בתוך שמונים הוא מפילו וכו׳. ובסוכה נב, א: שבעה שמות יש לו ליצר הרע וכו׳.— שהדברים מכונים לעורר את האדם להתגבר ביתר שאת לבלי הלכד בפח התאוות השונות אשר לא יעזבוהו עד זקנה ושיבה.— 57, הערה 51. אמנם יש סוג מחלקת שריב״ל יביט עליו כעל דבר הנעשה בלי בחירת האדם, כי אם בהכרח גזרה שלמעלה, ויאמר, אם ראית שתי משפחות המתגרות זו בזו, שמן פסול יש באחת מהן ואין מניחין אותה—מן השמים—לדבק בחבירתה (קדושין עא, ב).— 62 הערה 10. ובילקוט תהלים ס״ר תרלח: בכל שאתה מוצא מפלתן של רשעים הודאה מלמעלה והודאה מלמטה, מה טעם, אודה ה׳ כצדקו, מה כתיב בתריה, למנצח על הגתית,— זה אדום, מה כתיב בתריה, אודה ה׳ בכל לבי.— 64 הערה 23. ובקדושין עא, רע״א: כסף מטהר ממזרים, שנאמר (מלאכי ג), וישב מצרף ומטהר כסף,—ופרש״י: המטומעים בישראל מחמת ממזרים... שלעתיד לבוא אין הקב״ה מבדילם... אלא הואיל שנטמעו נטמעו,

וריב״ל ס״ל האי מטהר לאו מבדיל פסוליהן קאמר (כפשטיה דקרא), אלא מטהרם ומכשירם כלם.— 68, יא. **האדון הזה.**— זוהר פ׳ בא: מאן פני האדון,—דא רשב״י.— 81, הערה 58. אמנם יסוד דברי ההגדה הזאת הוא הירוש׳ סנהדרין פ״י, ה״ה: לג׳ גליות גלו ישראל... ואחד שירד עליהם הענן וכיסה אותם. ועי׳ במדב״ר טז, כה (ובפיי׳ הרז״ו שם: ואינו מפורש לאיזו מקום גלו בני משה); ילקוט ישעי׳ ר׳ תס״ט.

השמטות.

עמוד 7, ראש הערה 28: קהלת רבה ה, ח: . — שם, סה״ע. צ״ל: משכתו של ר׳ חייא. ומצינו שמשכתו של ר׳ חייא נשתקעה במשכתו.— 24, שורה ג׳. **ויהי דברו לאמר.** חס״מ: סוף מסכת סוטה.— שם, ז. **שבין אדם לחברו.** חסרה הערה: עי׳ שם: לשון יונית לחוד, חכמת יונית לחוד.— 46, ט״ז. צ״ל: **אגדה רק פעם אחת אשר התחרט על זה אחרי כן.**— שם הערה 19: ובערך מלין להרש״ל ראפאפורט ע׳ אגדה צד 8 ע״ב.— 66, ברה״ע. צ״ל: **דברי הגדות.** וכן הלאה שם, ד׳: **כל דברי ההגדות,** ושם, ו: **גורל דברי ההגדות** (סגנון תלמודי: סוטה ז, ב; נדה סט, ב).— 68, אחרי ההגדה סי׳ ו. ירושלמי דמאי פ״ב, ה״א; שביעית ספ״ט.— **ריב״ל הוה מפקד לתלמידיה (לטליה) לא תיזבון לי ירק אלא מן גינתא דסיסרא, קם עמיה זכור לטוב א״ל, איזיל אימא לרבך, לית הדא גינתא דסיסרא, דיהודאי הוות וקטליה ונסבה מיניה, אין בעיתא מחמרא על נפשך אישתרי (אישתווי) לחברך.**— 72, ג׳. **שנאמר.** חס״מ: משלי י.— 73, ט׳. **שנאמר** חס״מ: דברים ז.— 77, י״ט. **דעל דעסק באוריתא.** חסרה ההערה: סנהדרין קב, א: תורתו של ירבעם לא היה בה שום דופי.— 79, י״ג והלאה. **ששים רבוא של מלאכי השרת... ושני כתרים נותנים על ראשו.** חסרה ההערה: כעין זה במס׳ שבת פח, א: בשעה שהקדימו ישראל נעשה לנשמע באו ששים רבוא של מלאכי השרת לכל אחד ואחד מישראל קשרו לו שני כתרים וכו׳.— שם, כ״ב. **ארבע נהרות.** חסרה ההערה: כעין זה בילקוט ישעי׳ ס״ר תנט: מיד הקב״ה עושה לו למשיח שבע חופות... וכל חופה וחופה נמשכין מתוכה ארבע נהרות של יין וחלב ודבש ואפרסמון טהור.— 82, י״א. **לחוסים בך.** חס״מ: תהלים לא.— 85, ב׳. **שכתוב.** חס״מ: ס״ס ישעי׳.— 86, ד׳. **שנאמר.** חס״מ: שמואל א, ב.

הערות.

ידידי מר יחזקאל לעוויט אשר שם עינו על ספרי זה בהיותו עוד על האבנים העירני דברים הראוים למו שאמרם: לעמוד 17—18. א) שכנראה ממסכת ברכות דכ״ח—כט וראש השנה דכ״ה, לא היתה אהבה עזה בין ר׳ עקיבא ור׳ גמליאל. ב) שמהמדרש שציינתי בהערה 14 נראה שרק אחרי שהיו רבותיו ברומי בא אצל ר׳ גמליאל סנקליט אחד ירא שמים וגלה לו על דבר הגזרה שנגזרה אז על ישראל מטעם יתר הסנקליטין.— אמנם לדעתי אין דבריו סותרים את השערתי שרק ר׳ עקיבא הוא אשר הריחו ביראת ה׳.— לע׳ 40 הערה 5. שיש לקיים במדרש המובא שם את הגרסא הישנה „שני סדרים", ור״ל שגם אם רגיל רק בזה המעט טוב וכו׳.— לע׳ 43. שלפי דעתו לא יתכן לאמר שמגילת אסתר היתה מונחת בחיק התורה הכתובה. אמנם לא עלי תלונתו כי אם על הרא״ה וויס בספרו דור דור ודורשיו ח״ג ע׳ 62 שרמזתי עליו בהערה 23 ומפורש עוד יותר שם ח״א ע׳ 74.

תקונים.

עמוד 2, שורה י״ב. הטביעו הן.— שם, י״ד. ותהיינה לאבני.— ראש ע׳ 3. המעשיית.— שם, בהערות ש׳ י״ד. ומתקבל). – 4, ג׳. כמוהו.— ר״ע 7. מוטעמות ומוסברות... התלמודי.— שם, י״ב. עורכיהן ומסדריהן עשו בהן.— שם, י״ג. ונקראו.— 12, י״ח. ותוכנן מעיד עליהן שאינן... שהיתה להן.— 19, ד׳. מזמות.— 24 בהערות, י״ב. שבאה.— 26, י׳. שתי... הראשונות.— 27, ה׳. ידעהו.— 29, ז׳. כאשר נפקד.— 31, כ״ב. ויתן להן.— 32, ד׳. עמודי.— שם, י״ג. בהן.— 33, ט״ז. המלה „בכין" מיותרת.— 35, ח״ח. ובאורך. – 36, ו׳. עז להן על הפלפול. – שם, ז׳. נעתק... ובראשו.— שם, י״ט. ראשן.— 39, ט״ז. נורתן.— שם, כ״א. הנשען.— שם, כ״ד. הזה.— 40, ג. כונן... ששה.— שם בהערות בהעתקת הויקרא רבה נמצאו איזו פעמים המלות „בהף" תחת „בהס" שבמדרש גופא.— 41, בהערות, ו. שלמה.— 44, בהערות, ח׳. כוסות.— 46, ג׳. יקבן.— שם, ו. מחוללן.— 47, ח. המגומגמת.— שם, י. מאומה.— 51, ט״ו. להכנס.— 52, ט״ז. שתהיינה.— 56, י. במעשיו.— 61, י״א. בנפשנו.

